

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΤΕΙΟΝ UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

**Ιστορίες από τα σπίτια των εκπαιδευτικών:
Ο οικιακός χώρος, η εργασία και η ρευστοποίηση των ορίων**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νίκη Κωνσταντίνου-Σγουρού

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Δήμητρα Κόφτη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (Επιβλέπουσα)

Νίκη Μαρωνίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Ανδρέας Νοταράς, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Copyright © Νίκη Κωνσταντίνου-Σγουρού, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

[Εξώφυλλο: Quentin Blake, από την εικονογράφηση του βιβλίου *Ματίλντα* του Roald Dahl]

**

Ευχαριστώ πάρα πολύ τις συμμετέχουσες σε αυτή την έρευνα. Είναι σπουδαίο να μοιράζεται κανείς μαζί σου το σπίτι του. Το εκτιμώ βαθιά. Ειδικές ευχαριστίες στη Δ. – υπόσχομαι να βρεθούμε σύντομα.

Ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτρια, Δήμητρα Κόφτη, που της φάνηκε ωραία αυτή η ιδέα, για τις συμβουλές και την εμπιστοσύνη.

Τις συναδέλφισσες στο σχολείο που όλο εκμυστηρεύονται ιστορίες και κάνουν το σχολείο σπίτι.

Τη Φανή και τη Θεοδώρα για εκείνη την πολύ εμπνευστική και υποστηρικτική κουβέντα. Το Κριτσίνι, την Ιφιγένεια, τις Μαρίες, την Τατιάνα και τη Νάντια – για όλα. Και τη μαμά μου.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Abstract	6
Εισαγωγή: από το τραπέζι της κουζίνας	7
Τι ιστορίες μας λένε τα σπίτια των ανθρώπων;.....	9
Παρέκβαση I: Θα μπορούσε αυτή η έρευνα να είναι αυτοεθνογραφία;.....	11
Πίσω στο τραπέζι μιας άλλης κουζίνας	13
Οικιακότητα και εργασία	15
Πώς νοηματοδοτείται όμως το σπίτι;.....	22
Μεθοδολογικές κατευθύνσεις.....	29
Παρέκβαση II: Το σπιτάκι της Miss Honey	33
Μικρά οικιακά πορτρέτα	35
Χάρτης ή διαδρομή: πώς περιγράφουμε τα σπίτια;	36
Θα έβλεπες εδώ τα κουκλάκια του νηπιαγωγείου: εγγραφές του σχολείου στο σπίτι.....	37
Έχω μια ιδέα! (μη) μαμαδίστικες πρακτικές και κατασκευές.....	43
Το αυτοκίνητο-κατώφλι.....	48
Είναι ωραίο να έχεις ένα σπίτι για να μένεις: μετακομίζοντας και αναζητώντας το «κανονικό» σπίτι	50
Πώς συνδέονται μεταξύ τους αυτές οι (οικιακές) ιστορίες; Μερικές συμπερασματικές σκέψεις.....	57
Βιβλιογραφία.....	62
Παράρτημα	78

Περίληψη

Ξεκινώντας από το τραπέζι της κουζίνας ως σημείο συνάντησης, (ανα)παραγωγής και καθημερινών επιτελέσεων, επεκτείνω τη ματιά μου συνολικά στον οικιακό χώρο, ώστε να καταγραφούν οι εγγραφές της εργασίας σε αυτόν. Αναζητώ τις πρακτικές και τις εμπειρίες των δασκάλων που εντοπίζονται στο σπίτι και την καθημερινή ζωή. Συγκεντρώνω οικιακές ιστορίες που αναδεικνύουν τη διαπλοκή των χρονοχώρων της εργασίας και του σπιτιού, τα ρευστά όρια ανάμεσα στους ρόλους και τις επιτελέσεις. Μέσα από την εθνογραφική παρατήρηση τεσσάρων σπιτιών εκπαιδευτικών προκύπτουν στοιχεία που αφορούν την επαγγελματική τους ταυτότητα. Σε ένα πλαίσιο όλο και μεγαλύτερης επισφάλειας για τις/τους εκπαιδευτικούς, παρατηρούμε πως οι εργασιακές σχέσεις επηρεάζουν την στέγαση και τις συνθήκες διαβίωσης. Η επαγγελματική εμπειρία καθορίζει το βίωμα της οικιακότητας – συναρθρώνεται με τις επιτελέσεις της μητρότητας, τη διαχείριση του (ελεύθερου) χρόνου και χώρου, ενώ αποτυπώνεται υλικά στο σπίτι.

Λέξεις-κλειδιά: εκπαιδευτικοί, εργασία, οικιακότητα, ρευστά όρια, καθημερινές πρακτικές, χρονοχώροι, υλικότητα

Abstract

Starting from the kitchen table as a meeting point, a space for (re)production and daily performances, I extend my gaze to the entire domestic space to record the imprints of work within it. I seek the practices and experiences of teachers that are located within the home and everyday life. I gather domestic stories that highlight the intertwining of the time-spaces of work and home, the fluid boundaries between roles and performances. Through ethnographic observation of four teachers' homes, elements concerning their professional identity emerge. In a context of increasing precariousness for teachers, we observe that professional status affects housing and living conditions. Work shapes the understanding of domesticity—it is articulated with the performances of motherhood, the management of (free) time and space, and is materially reflected in the home.

Keywords: *teachers, labor, domesticity, fluid boundaries, everyday practices, time-spaces, materiality*

Εισαγωγή: από το τραπέζι της κουζίνας

Η ιδέα αυτής της έρευνας ξεκινάει από το τραπέζι της κουζίνας στο σπίτι που μεγάλωσα στη Θεσσαλονίκη. Η κουζίνα με έναν τρόπο είναι το κέντρο αυτού του σπιτιού: ένας πυκνός χώρος – έχει μαγείρεμα, διάβασμα, πλυντήριο ρούχων, τηλέφωνο, μπαλκονόπορτα και παράθυρο που κοιτάει τα δέντρα και τη γειτονιά, γλαστράκια στο περβάζι. Το τραπέζι είναι μαρμάρινο, γύρω του έχει πέντε καρέκλες καφενείου ξύλινες με ψάθα, αλλά οι τρεις είναι χρηστικές. Έχω διαβάσει τα μαθήματά μου πολλές φορές σε αυτό το τραπέζι όσο ήμουν μικρή, έχω καθίσει εκεί για να είμαι παρούσα στη φασαρία της καθημερινότητας. Η αδερφή μου προετοιμάστηκε εκεί για το πτυχίο των γαλλικών της (η μαμά της διόρθωνε την προφορά), η φίλη μου η Χριστίνα έχει προσπαθήσει να αποστηθίσει ΑΟΔΕ για τις πανελλήνιες (η μαμά της κρατούσε το βιβλίο), η φίλη μου η Ιφιγένεια έχει ετοιμάσει αρωματικό καφέ φίλτρου (και ένα φλιτζάνι για τη μαμά) πριν το ιδιαίτερο των αρχαίων. Πάνω στο τραπέζι υπάρχει σχεδόν πάντα ένα κουτί με μπισκότα ανοιγμένο, ίσως κρακεράκια, παλιά τεύχη γαστρονόμου και ένα βιβλίο μαγειρικής, μεταλλικά κουτιά γεμάτα με απροσδιόριστα αντικείμενα, ένα ζευγάρι λούτρινα ζωάκια -ποντίκι με φόρεμα, βάτραχος με σαλοπέτα, χαρτοπετσέτες, ντεπόν, αντισταμινικά, μερικά μικρά άδεια σακουλάκια, ανοιχτήρι για κρασί, κάποιο μικρό μισοάδειο τάπερ, μολύβι. Συχνά βρίσκει κανείς και: φορτιστές, ακουστικά, κρεμασμένα στην καρέκλα την τσάντα μου, λαστιχάκια για τα μαλλιά, τρίχες, κάποιο ψαλίδι, τετράδια, άλλα φάρμακα και βιταμίνες, πηλό. Άλλες φορές: σημειώματα – έφυγα, θα γυρίσω τότε, φαγητό εκεί, κάνε αυτό, μην κάνεις το άλλο, φατσούλα, υπογραφή-υποκοριστικό.

Η κουζίνα είναι γεμάτη κούπες, μυρίζει πάντα καφέ όπως και ολόκληρο το σπίτι. Το ψυγείο έκανε πάντα θόρυβο όταν ήμουν μικρή. Η κουζίνα επεκτείνεται στο υπόλοιπο σπίτι. Η μαμά όρθια μαγειρεύει και μας μιλάει ενώ εμείς περιφερόμαστε σε άλλα δωμάτια. Είναι απόγευμα, είμαι μαθήτρια στο δημοτικό, στο γυμνάσιο ή τίποτα από όλα αυτά, χτυπάει το τηλέφωνο. Της το πηγαίνω. Το σηκώνει. Είναι κάποια συνάδερφος. Συζητάνε για τη συνεδρίαση, το διαγώνισμα, τον μαθητή τάδε. Ακούμε. Ξέρουμε.

Στο τραπεζάκι του καναπέ υπάρχει μια κούπα που έχει βγει από την κουζίνα. Η μαμά διορθώνει. Υπάρχουν πάντα τετράδια στο σπίτι. Τετράδια άλλων παιδιών. Γνωρίζω ονόματα και γραφικούς χαρακτήρες γιατί με αφήνει να τα ξεφυλλίζω. Καμιά φορά τυχαίνει να γνωρίζω από κοντά αυτά τα παιδιά και κρατιέμαι να μην τους πω πως ξέρω ότι έχουν πράσινο τετράδιο με αυτοκόλλητα απέξω ή πως κάνουν ωραία γράμματα και πολύ μου αρέσει το μωβ στυλό που χρησιμοποιούν. Κάθομαι στο πάτωμα, στο χαλί, δίπλα στην στοίβα με τα τετράδια ή τα διαγωνίσματα και κάνω τα δικά μου. Ζωγραφίζω, παίζω, χαζεύω τηλεόραση, κάνω κατασκευές. Τα τετράδια μετακινούνται από τα αδιόρθωτα στα διορθωμένα, συχνά μέσα στη νύχτα, αφού έχουμε κοιμηθεί.

Τα τελευταία χρόνια το λάπτοπ έχει εγκατασταθεί στο ξύλινο τραπέζι του σαλονιού, αυτό που στρώνουμε στις γιορτές ή όταν έχουμε κόσμο. Έχει εκτοπίσει κάτι αδιάφορα διακοσμητικά και έχει μετατρέψει τον ενδιάμεσο χώρο, ανάμεσα στην κουζίνα και τον καναπέ, σε γραφείο. Ένα γραφείο προσωρινό αρχικά και μόνιμο τελικά. Δίπλα στο λάπτοπ, ανοιχτό ημερολόγιο και χαρτάκια. Το τηλέφωνο που η μαμά έχει μάθει να έχει δίπλα της αφού δεν είμαστε εκεί για να της το φέρουμε. Και πάλι φάρμακα, μολύβια, φλιτζάνι καφέ.

Γράφω τώρα πάνω στο μαρμάρινο τραπέζι. Έχω έρθει επίσκεψη. Τα τελευταία χρόνια δεν μένω πια εδώ. Έχω μετακομίσει σε ένα μικρό διαμέρισμα στην Αθήνα που δεν έχει τραπέζι κουζίνας. Είμαι δασκάλα, αναπληρώτρια. Διορθώνω στο πάτωμα δίπλα στο κρεβάτι, έχω το λάπτοπ μου πάνω σε ένα στενό γραφείο δίπλα στο παράθυρο. Διάσπαρτα στο σπίτι υπάρχουν πολλά εικονογραφημένα βιβλία, χρωματιστά σελοτέιπ, στυλό και μολύβια. Ανά διαστήματα χαρτόνια και κόλλες – χριστουγεννιάτικες κατασκευές, αναμνηστικά. Σημειώνω τον προγραμματισμό της επόμενης μέρας σε μικρό τετράδιο, αφήνω κούπες με καφέ φίλτρου σε όσα σημεία κάθισα. Στο μπάνιο κρατάω τα ρολά από το χαρτί υγιείας και όλα τα χαρτιά περιτυλίγματος μαζί με παλιά περιοδικά που έχουν εικόνες για παιδικά κολάζ. Στον στενό διάδρομο που είναι η κουζίνα μου, σε έναν μικρό πίνακα με πινέζες, καρφитσώνω σημείωμα μαθήτριας και ίσως κάποια ζωγραφιά άλλου παιδιού. Βρίσκω κι

άλλες ζωγραφιές ανάμεσα σε βιβλία και λογαριασμούς. Δυσκολεύομαι να πετάξω τις φωτοτυπίες που έχω ετοιμάσει, κρατάω αντίγραφα.

Γιατί γυρίζω όμως στο μαρμάρينو τραπέζι; Τι έχω αφήσει εκεί;

Με αφορμή την πυκνή ιστορία των δικών μου σπιτιών, τη μετακίνηση από το σπίτι της μαμάς-εκπαιδευτικού, μόνιμης εδώ και σχεδόν τριάντα χρόνια, φιλολόγου στη δευτεροβάθμια, στο δικό μου σπίτι της κόρης-αναπληρώτριας δασκάλας, εξερευνώ τις ρουτίνες που μεταφέρονται και επιβιώνουν, αλλά και όσα χάνονται από γενιά σε γενιά. Μας παρατηρώ. Καθώς φτιάχνουμε τον εαυτό μέσα από την αφήγηση της ζωής μας (Bruner, 2004), οι χώροι που μας περιβάλλουν είναι εκείνοι που εικονογραφούν αυτή την αφήγηση, που την συμπληρώνουν και ίσως αναδεικνύουν κομμάτια λιγότερο λεκτικά και συνειδητά. Οι οικιακοί χώροι είναι κείμενα, είναι γεμάτοι σημασία (Floyd, 2004). Κοιτώντας τη δική μου εμπειρία, αναγνωρίζω πως το σπίτι που μεγάλωσα είχε κομμάτια ενός σχολείου – στις πολύ απτές εκδοχές του όπως τα αδιόρθωτα τετράδια και τα σχολικά εγχειρίδια, αλλά και στις πιο άυλες σχεδόν συναισθηματικές του πτυχές, αφού ήταν πάντα ένας χώρος όπου κανείς μπορούσε να κάνει τα μαθήματά του, ήταν παιδοκεντρικός και ζεστός, η σχολική τσάντα απλωνόταν στον διάδρομο και ένωνε το παιδικό μου δωμάτιο με την κουζίνα, διασχίζοντας το σαλόνι. Οι μαθήτριες και οι μαθητές της μαμάς καθόντουσαν μαζί μας για φαγητό (μεταφορικά, αλλά συχνά και κυριολεκτικά όταν αποφοιτούσαν).

Τι ιστορίες μας λένε τα σπίτια των ανθρώπων;

Αναρωτιέμαι συγκεκριμένα τι ιστορίες φανερώνουν τα σπίτια των εκπαιδευτικών αναφορικά με το επάγγελμα: πώς διαπλέκεται η οικιακότητα και η εργασία, οι φροντιστικοί ρόλοι που αναλαμβάνουν οι εκπαιδευτικοί εντός και εκτός εργασίας, πώς επηρεάζουν οι εργασιακές συνθήκες τον χώρο, πού μένει κανείς και γιατί... Πώς εικονογραφεί το σπίτι τη ζωή;

Διατυπώνω συγκεκριμένα το ερευνητικό ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω: ποιες ιστορίες για την εμπειρία του επαγγέλματος μας αποκαλύπτουν τα σπίτια των εκπαιδευτικών; Αναζητώ αυτά που μπορούμε να μάθουμε για τη δουλειά από τα σπίτια, ακολουθώντας μια πορεία που ξεκινάει από τον οικιακό χώρο και ανοίγεται προς τα έξω. Με ενδιαφέρει να προσεγγίσω την εργασία ιδωμένη μέσα από την οικιακότητα και να παρατηρήσω τους τρόπους με τους οποίους αυτή λανθάνει στην καθημερινή ζωή και τον χώρο του σπιτιού. Επιλέγω για αυτή την έρευνα τους εκπαιδευτικούς προφανώς με διάθεση αναστοχασμού της προσωπικής μου εμπειρίας, αλλά και γιατί εντοπίζω πως το επάγγελμα βρίσκεται σε μια ενδιαφέρουσα χρονική καμπή. Οι διαφορετικές γενιές των εκπαιδευτικών, οι οποίες συνυπάρχουν σήμερα στο σχολείο, βιώνουν τις εργασιακές σχέσεις με μεγάλη απόκλιση: η αίσθηση της μονιμότητας και της ασφάλειας που παραδοσιακά παρείχε η δουλειά στο δημόσιο έχει πλέον χαθεί και έχει δώσει τη θέση της σε όλο και μεγαλύτερη επισφάλεια, η οποία μεταφράζεται πολύ άμεσα και στη δυσκολία εύρεσης στέγης. Για μεγάλη μερίδα των εκπαιδευτικών, για όσες είναι αναπληρώτριες ή και νεοδιόριστες, το ξεκίνημα της νέας σχολικής χρονιάς ταυτίζεται με την αγωνία της μετακίνησης και της εκ νέου εγκατάστασης σε κάποιον τόπο. Η παιδαγωγική δουλειά σε όλο και πιο ασαφείς και απαιτητικές κοινωνικές συνθήκες επιβαρύνεται από την στεγαστική κρίση και την τουριστικοποίηση¹. Πώς είναι να μην έχεις «κανονικό» σπίτι όταν καλείσαι να υποδεχτείς τα παιδιά στο σχολείο για το ξεκίνημα της χρονιάς; Πώς ορίζουμε το κανονικό σπίτι; Επιχειρώντας να απαντήσω σε αυτό το ερώτημα συνομίλησα με έξι εκπαιδευτικούς σε τέσσερα σπίτια, μόνιμες και αναπληρώτριες, υπαλλήλους του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα. Παρατήρησα τα σπίτια τους και στις σελίδες που ακολουθούν μοιράζομαι τις ιστορίες τους, εικονογραφημένες από τις περιγραφές των χώρων που διαμένουν. Συλλέγω εικόνες και μικρές αφηγήσεις, ενώνω μερικά κομμάτια, χαρτογραφώ δειλά.

¹ Δημοσιογραφικά δημοσιεύματα καταγράφουν αυτή τη συνθήκη και τις δυσκολίες των εκπαιδευτικών που καλούνται να βρουν σπίτι και καταλήγουν ακόμα και να κοιμούνται στο αυτοκίνητό τους (ενδεικτικά: ΕΦΣΥΝ, 2024; Σταματάκου, 2022; Alfavita, 2024; Ipaidia Newsroom, 2024; The Press Project, 2024).

Παρέκβαση I: Θα μπορούσε αυτή η έρευνα να είναι αυτοεθνογραφία;

Διαβάζοντας τον ορισμό της αυτοεθνογραφίας αντιλαμβάνομαι πως πρόκειται για μια εναλλακτική μέθοδο και μορφή γραφής, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στην ανθρωπολογία και τις σπουδές λογοτεχνίας (Denshire, 2014) – είναι ένας ενδιάμεσος χώρος. Αυτή την αίσθηση του ενδιάμεσου χαρακτήρα παρουσιάζουν και οι Diversi & Moreira (2017) στο δικό τους μανιφέστο: καθώς αναρωτιούνται πώς γράφουμε τις ιστορίες μας, αναγνωρίζουν στην αυτοεθνογραφία την επιτελεστική και παρεκβατική της φύση, η οποία αναζητά και προτείνει ένα εναλλακτικό μοντέλο γραφής, ενδιάμεσο, όπως τα σώματά μας στον τόπο της έρευνας. Η περίπλοκη σχέση της γραφής των κοινωνικών επιστημών και της λογοτεχνίας έχει οδηγήσει σε μια σταδιακή άμβλυση των ορίων ανάμεσα στο γεγονός και τη μυθοπλασία, το πραγματικό και το φανταστικό (Denshire, 2014), κάτι που παρατηρεί με αφορμή την ιστορία και ο Ivan Jablonka (2017). Σύμφωνα με τον Jablonka, «η έρευνα ξεδιπλώνεται μέσα στην αφήγηση» (σ. 312), ενώ η γνώση παίρνει μορφή μέσα από την επιλογή των λέξεων και τη γλώσσα. Όσες και όσοι επιχειρούν την αυτοεθνογραφία παίζουν αναπόφευκτα με αυτό το θόλωμα των γραμμών, κατασκευάζοντας μυθοπλασίες και άλλους εναλλακτικούς τρόπους για να είναι αληθείς, στην προσπάθειά τους να επανεγγράψουν τον εαυτό στον κοινωνικό κόσμο (Denshire, 2014). Στοιχεία αυτοβιογραφίας και εμπειρίας εισχωρούν μέσα στην ανάλυση και αποκαλύπτονται με αφηγηματικούς τρόπους. Η διαδικασία αντλεί από πολύ προσωπικά στοιχεία για να φωτίσει την εμπειρία και να επεκτείνει την κοινωνιολογική κατανόηση, γράφοντας για τον εαυτό και τους άλλους (Sparkes, 2000), χωρίς να επιτείνει τη διχοτόμηση ανάμεσα τους (Diversi & Moreira, 2017). Η αυτοεθνογραφία καλεί τους/τις συγγραφείς της να δουν τους ίδιους και τους άλλους ως ανθρώπινα υποκείμενα κατασκευασμένα εντός διαπλεκόμενων πολιτισμικών, κοινωνικών και ιστορικών καταστάσεων και σχέσεων (Brodkey, 1996) έχοντας ως βασικό στόχο να μην συγκαλύψει το εγώ και την ιδιαιτερότητα της φωνής τους (Doty, 2010). Η αυτοαναφορική αφήγηση της έρευνας στο πρώτο πρόσωπο αποτελεί μια επιστημονική και λογοτεχνική χειρονομία (Jablonka, 2017). Έτσι, η αυτοεθνογραφία είναι τόσο το παραγόμενο προϊόν όσο και η διαδικασία, καθώς αλλάζει τους όρους με τους

οποίους εισέρχεται κανείς στο πεδίο, κρατάει σημειώσεις, αισθάνεται, κατανοεί και θέτει ερωτήματα. Είναι μια δουλειά ταυτοτική, αφού ο τρόπος και αυτά που θα γράψουμε επηρεάζουν ποιες γινόμαστε (Richardson, 1997). Είναι μια δουλειά συνθετική που προκύπτει όταν η ερευνήτρια χρησιμοποιεί τις αρχές της βιογραφίας και της εθνογραφίας, όταν η αφετηρία είναι το προσωπικό βίωμα και από εκεί δίνεται προσοχή σε περισσότερα ενσώματες και συναισθηματικές αντιδράσεις, για να προκύψει κοινωνιολογική ενδοσκόπηση και βαθύτερη κατανόηση (Ellis κ.ά., 2011; Ellis & Bochner, 2000). Η Roxanne Lynn Doty (2010) δίνει έμφαση στην παρουσία του εαυτού της ερευνήτριας και στις συνδέσεις που κάνει: αυτή που γράφει είναι μέρος της δουλειάς, κομμάτι της ιστορίας που αφηγείται. Μέσα από την αυτοεθνογραφία καταγράφεται αυτή ακριβώς η παρουσία στον χώρο που ερευνήθηκε, το βίωμα και η κατεξοχήν εμπειρία της έρευνας, ο τρόπος που φτάσαμε εκεί. Ο εαυτός δημιουργείται στη γραφή επιτρέποντας τον αναστοχασμό και αφήνοντας χώρο για το συναίσθημα (Lockford, 2017), ενώ πρόκειται για μια μέθοδο όχι τόσο ορισμένη που δείχνει εμπιστοσύνη (και) στις αναγνώστριες (Doty, 2010).

Δεν ξέρω αν τελικά αυτό που γράφω είναι αυτοεθνογραφικό. Αναγνωρίζω όμως κομμάτια της δικής μου παρουσίας, η οποία εδραιώνεται εξ αρχής από την επιλογή του θέματος. Μιλώντας για την απόλαυση που πρέπει να προσφέρει η έρευνα, ο Jablonka λέει ότι δεν χρειάζεται «να διστάζουμε να αγκαλιάσουμε ένα αντικείμενο που μας αγγίζει προσωπικά, να αναλάβουμε μια έρευνα με κίνητρο ένα προσωπικό γεγονός, μια αναζήτηση ταυτότητας» (σ. 318). Αναζητώντας τη δική μου πορεία και εμπνεόμενη από την αυτοεθνογραφία, νιώθω περισσότερο θάρρος να φανερώνω τον εαυτό μου μέσα στις ιστορίες, τη σχέση που αναπτύσσω με τα υποκείμενα της έρευνας και την αφετηρία μου, πέρα από την καταγραφή της παραδοχής ότι τα εθνογραφικά δεδομένα διαμορφώνονται πράγματι μέσα από τις σχέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στην ερευνήτρια και τα ερευνώμενα υποκείμενα (Γκέφου-Μαδιανού, 2019) ή της θεσιακότητάς μου (Bold, 2012; Miles & Huberman, 1984). Μέσα από τους χώρους κοιτάω τις διαδρομές και πειραματίζομαι καταγράφοντας τον χώρο που εγώ πιάνω.

Πίσω στο τραπέζι μιας άλλης κουζίνας

Η Rennie Tang (2021) γράφει το *Kitchen Table Mapping*, μια απόπειρα χαρτογράφησης της οριζόντιας επιφάνειας του τραπεζιού της κουζίνας της την περίοδο του υποχρεωτικού εγκλεισμού στο σπίτι λόγω της πανδημίας του κορονοϊού. Με αφορμή τη μεταφορά της εκπαίδευσης εκεί, παρατηρεί πως η κλασική αντίληψη της αρχιτεκτονικής για την κατασκευή των χώρων, που θέλει τη μορφή να ακολουθεί τη λειτουργία, αμφισβητείται στην πράξη. Οι κουζίνες είναι τόποι μαγειρέματος και τα σχολεία τόποι μάθησης – αλλά στο τραπέζι της κουζίνας συναντιούνται το λάπτοπ της σχολικής δουλειάς, το παιχνίδι και η αφήγηση ενός κοριτσιού, μια κούκλα που κοιμάται και τα κρεμμύδια που κόβονται δίπλα της προετοιμάζοντας το βραδινό της οικογένειας. Το τραπέζι, εξηγεί η Tang, δεν είναι μια λευκή ουδέτερη επιφάνεια, αλλά ένας πραγματικός χώρος, ένα σημείο όπου συναντιούνται διαφορετικές λειτουργίες. Τονίζει την πολλαπλότητα των χρήσεων και τη δημιουργικότητα πέρα από τον προαποφασισμένο σχεδιασμό, μικρές ρωγμές και ανακατανομή δυνάμεων. Η κουζίνα αποτελεί τόπο τελετουργίας και ρουτίνας, αλλά και μια επαναστατική ζώνη πειραματισμού, η οποία ως ταυτόχρονα πολύ προσωπική και κοινωνικά σημασιοδοτημένη έχει χρησιμοποιηθεί μέσω της μελέτης των πρακτικών της για την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με το έθνος, την κοινωνική τάξη ή το φύλο (Floyd, 2004). Η εργασία της Tang επιχειρεί κάτι πολύ κοινό με αυτό που είχα στο μυαλό μου ξεκινώντας, καθώς οι αναλυτικές της καταγραφές συνδέουν το οικιακό με τις ιστορίες, οι οποίες από την οριζόντια επιφάνεια του τραπεζιού επεκτείνονται προς τα έξω, συνδέονται με μεγαλύτερες αφηγήσεις και θεωρητικά σχήματα. Επισημαίνει πως «το σχολείο συναντάει το σπίτι μέσα από τα καθήκοντα των παιδιών» και αναρωτιέται αν μπορεί με κάποιον τρόπο και το σπίτι να γίνει μέρος του σχολείου (Tang, 2021, σ. 37). Το δικό μου ερώτημα αφορά μια ακόμα πτυχή αυτής της επικάλυψης των χώρων – ποιες ιστορίες και ποια αντικείμενα του σχολείου εντοπίζονται στον οικιακό χώρο, τι μας λένε τα σπίτια των εκπαιδευτικών για την εργασιακή τους εμπειρία και τις εργασιακές τους σχέσεις, υπάρχουν ρόλοι που συνδυάζονται ή συγκρούονται;

Η οπτική καταγραφή των αντικειμένων, οι λίστες με τα πράγματα που βρίσκονται στο δωμάτιο, θυμίζει τον τρόπο γραφής του Ζορζ Περέκ ([1974] 2024) και τις Χορείες Χώρων. Σε αυτό το βιβλίο η λογοτεχνική γραφή προσεγγίζει τη θεωρία της κατασκευής του χώρου, τα κειμενικά είδη μπλέκονται, το εγώ αναλύεται –αυτοεθνογραφικά σχεδόν– μέσα στον χώρο, η αφήγηση απλώνεται από το ειδικό στο γενικό, στο συν-αισθηματικό:

Οι αναμνήσεις μου συνάπτονται με τη με στενότητα εκείνου του κρεβατιού, τη στενότητα εκείνης της κάμαρας, την ανεξίτηλη στυφάδα εκείνου του πολύ δυνατού και πολύ κρύου τσαγιού (σ. 41)

και

Τι θα πει «ενοικώ μια κάμαρα»; Όταν «ενοικείς έναν τόπο», τον οικειοποιείσαι; Τι θα πει «οικειοποιούμαι έναν τόπο»; Από ποιο σημείο και μετά ένας τόπος γίνεται πραγματικά δικός σου; [...] Μήπως από τη στιγμή που θα ζεστάνεις μακαρόνια στο γκαζάκι; (σ. 44)

Αναζητώντας τι είναι αυτό που εγγράφεται πάνω σε ένα τραπέζι και τι σημειώνουν οι κινήσεις μας στον χώρο, χρειάζεται να συζητήσουμε τη σχέση της οικιακότητας με την εργασία, καθώς και τη νοηματοδότηση του σπιτιού, ώστε να μπορέσουμε να ακούσουμε τις αφηγήσεις των ενοίκων και να τις δούμε να εικονογραφούνται από το οικιακό περιβάλλον.

Οικιακότητα και εργασία

Δεν χρειάζεται (ακριβώς) να δικαιολογήσει κανείς γιατί επιλέγει να μελετήσει την εργασία μέσα από το πρίσμα του σπιτιού, αφού ο οικιακός και ο εργασιακός χώρος υπήρξαν ιστορικά διαπλεκόμενοι και χωρίς σαφή στεγανά όρια (Βαΐου, 2021; Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1997; Χαντζαρούλα, 2012; Cameron & Gibson-Graham, 2003; Gray κ.ά., 2017; Jackson, 2003; Kofti, 2023; D. Massey, 1995; Nippert-Eng, 1996; Orman κ.ά., 2023; Pahl, 1984). Το σπίτι δεν μένει ανεπηρέαστο από την εργασία και την παραγωγή, είτε σε επίπεδο τέλεσης (ανα)παραγωγικών εργασιών και αθέατης γυναικείας εργασίας, είτε σε επίπεδο «καθαρής» παραγωγής, όπου ο χώρος του σπιτιού στεγάζει κάποια παραγωγική εργασία. Στην πρώτη περίπτωση, το σπίτι, το νοικοκυριό, και η οικογένεια εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις που χρειάζεται η καπιταλιστική παραγωγή: ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να επιβιώσει/να λειτουργήσει χωρίς τη δωρεάν εργασία φροντίδας, η οποία λαμβάνει χώρα μέσα στην οικιακή οικογενειακή μονάδα, ως επί το πλείστον από τις γυναίκες, συντηρώντας και αναπαράγοντας το εργατικό δυναμικό (Fraser, 2016). Η αθέατη ή άτυπη αυτή εργασία, το μαγείρεμα, το μεγάλωμα των παιδιών, το πλύσιμο των ρούχων, η φροντίδα των ηλικιωμένων, η εξασφάλιση συναισθηματικής σταθερότητας, το χάδι και το μοίρασμα, είναι στην ουσία τους το υπόβαθρο που επιτρέπει στην επίσημη οικονομία να υπάρξει (Federici, 2024). Το αίτημα για μισθό στη νοικοκυριά –όπως διατυπώθηκε με σχετική ριζοσπαστικότητα τη δεκαετία του 1970– αποτελεί βασικά μια διανοητική άσκηση που μας καλεί να φανταστούμε τον καπιταλισμό χωρίς αυτή την αυτονόητη συναισθηματική προσφορά (Federici, 1975). Η Ντίνα Βαΐου (2021) φέρνει την αθέατη γυναικεία εργασία στο επίκεντρο δίνοντας παραδείγματα από το πολεοδομικό παρελθόν της Αθήνας – η πόλη επεκτείνεται και συγκροτείται πάνω στις καθημερινές διαδρομές των γυναικών.

Το οικογενειακό πλαίσιο επηρεάζεται από τις οικονομικές συνθήκες: σε διαφορετικά οικονομικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα παρατηρείται η ανάπτυξη διαφορετικών οικογενειακών μορφών, σχέσεων και δεσμεύσεων, κάτι που επιβεβαιώνει την αμφίδρομη σχέση οικογένειας και οικονομίας (Creed, 2000). Σύμφωνα με την Στρατηγάκη (2007, σ. 119), «τα διαχωριστικά όρια ανάμεσα στην οικογένεια και την αγορά εργασίας

μετακινούνται ανάλογα με το φύλο των εργαζομένων», ενώ παρατηρείται μια συσσώρευση ρόλων και υποχρεώσεων στις γυναίκες εργαζόμενες, οι οποίες εργάζονται εντός και εκτός σπιτιού.

Στη δεύτερη περίπτωση, το σπίτι ταυτίζεται με τον χώρο εργασίας, καθώς το ίδιο το σπίτι είναι ο τόπος της εργασίας. Πριν δούμε τα πιο πρόσφατα δεδομένα που προκύπτουν από τις συνθήκες (υβριδικής) τηλεργασίας για όλο και περισσότερα πλέον επαγγέλματα, από την τηλεφωνική εξυπηρέτηση πελατών μέχρι και τις δουλειές γραφείου (μηχανικοί, προγραμματιστές, μεταφραστές) (ενδεικτικά: Craig, 2007; Johnson κ.ά., 2007), μπορούμε να σχολιάσουμε ότι το σπίτι πρόκειται για ένα περιβάλλον εργασίας, που περιλαμβάνει σχέσεις και πρακτικές, οι οποίες διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής. Έτσι, στην περίπτωση των γυναικών, οι ρόλοι της μητέρας, της συζύγου και της εργαζόμενης διαπλέκονται. Είναι χαρακτηριστικό πως, όταν μιλάμε για εργασία στον οικιακό χώρο, δύσκολα ισχυριζόμαστε πως ισχύουν διπολικές ταξινομήσεις ανάμεσα στον χρόνο που κατανέμεται στην εργασία ή την ανάπαυση, σε διαχωρισμένο χώρο δουλειάς και κατοικίας, ή ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1997; Μπάδα, 2015; Στρατηγάκη, 2007). Αναδεικνύεται περισσότερο ο πάντα υπάρχων χαρακτήρας ταυτοτήτων του ενδιάμεσου (τόσο για τα πρόσωπα όσο και για τους χώρους), ένας χαρακτήρας που ενδείκνυται για εθνογραφικές παρατηρήσεις. Παρατηρούμε τα υποκείμενα να επιτελούν ταυτόχρονα διαφορετικούς ρόλους: να αναλαμβάνουν την ίδια στιγμή καθήκοντα φροντίδας που αφορούν το σπίτι και την οικογένεια, ενώ παράλληλα ολοκληρώνουν μία φαινομενικά εξωτερική παραγωγική δουλειά. Οι επιτελέσεις αυτές αλληλοκαλύπτονται, άλλοτε απλώς χρονικά – αφού την ώρα που εργάζεται κάποια με τηλεργασία, έχει το νου της στο παιδί ή στο φαγητό στην κατσαρόλα και άλλοτε γιατί η ίδια η απόφαση της εγκατάστασης της εργασίας στον οικιακό χώρο έχει επηρεαστεί από τις οικογενειακές και οικιακές υποχρεώσεις. Η εθνογραφική ματιά στην καθημερινή ζωή μπορεί να αναδείξει αυτές τις πρακτικές και την εγγραφή τους στο σπίτι, έναν χώρο ενδιάμεσο, ο οποίος χρησιμοποιείται και για την εργασία μαζί με όλα τα άλλα.

Στο ελληνικό πλαίσιο αναφοράς, τα παραδείγματα εργασίας από το σπίτι αφορούσαν συχνά τις μοδίστρες, μια εργασία χαμηλού κύρους, των φτωχών γυναικών, συνδεδεμένη με «το άτυπο και το ιδιωτικό, άρα με το αδύναμο του οικιακού χώρου και του γυναικείου επομένως φύλου» (Μπάδα, 2015, σ. 48). Η εργασία στον οικιακό χώρο τείνει να χαρακτηρίζεται μη-παραγωγική, εμφυλοποιείται και ταυτίζεται με τις θηλυκότητες. Έτσι, οι φασονίστριες τείνουν να χάνουν σταδιακά (πρακτικά και λεκτικά) την ταυτότητά τους ως εργαζόμενες, κάτι που οφείλεται στην αντιμετώπιση της δουλειάς τους ως άτυπης και από τους κρατικούς θεσμούς (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1997). Αυτή η αίσθηση εκκρεμότητας και ανασφάλειας κυριαρχεί στις περιπτώσεις οικιακής οικογενειακής οργάνωσης εργασίας – κυρίως όμως αφορά τις γυναίκες, εμφανίζεται δηλαδή εντονότερα στη διαπλοκή με την αναπαραγωγική εργασία και τη φροντίδα². Στην έρευνά της η Freeman (1998) παρατηρεί πως, με επίκληση στην ευελιξία, δουλειές για το σπίτι ή άλλες περιστασιακές, χαμηλού εισοδήματος και χωρίς καθόλου προνόμια, προσφέρονται στις γυναίκες, οι οποίες έτσι μπορούν να φέρουν εις πέρας και τη φροντίδα των παιδιών ή άλλες οικιακές υποχρεώσεις. Συμπληρώνω εδώ μια συχνή διατύπωση αναφορικά με το επάγγελμα των εκπαιδευτικών: για την κοινή γνώμη αποτελεί μια κατάλληλη επιλογή για τις γυναίκες καθώς τους επιτρέπει να περνούν αρκετή ώρα στο σπίτι φροντίζοντας τα παιδιά τους.

Ένα άλλο παράδειγμα που βρίσκεται στην ενδιαμέση ζώνη οικιακού και εργασιακού χώρου, αφορά την ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, η οποία βασίστηκε στην επέκταση των οικιακών ρόλων των γυναικών, οι οποίοι μετασχηματίστηκαν, ώστε να αποφέρουν εισόδημα (Χριστοδούλου, 2013). Η γυναικεία εργασία στις οικογενειακές επιχειρήσεις επικυρώνει τη διαπλοκή οικιακού-εργασιακού, καθώς προσλαμβάνεται κοινωνικά ως μια αυτονόητη επέκταση της φροντίδας για την οικονομική επιβίωση του νοικοκυριού (Χριστοδούλου, 2013). Μια άλλη οικογενειακή στρατηγική επιβίωσης που εφαρμόστηκε εντοπίζεται στην παιδική και γυναικεία εργασία σε αστικά σπίτια: η

² Την άνιση κατανομή των οικιακών εργασιών και υποχρεώσεων ανάμεσα στα δύο φύλα σημειώνει αναλυτικά και η Στρατηγάκη (2007) παραθέτοντας και στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα. Αυτό το φαινόμενο θα ενταθεί διεθνώς και στην πανδημία, όπου καταγράφονται ακόμα πιο ξεκάθαρα έμφυλες ανισότητες αναφορικά με τη δουλειά από το σπίτι.

οικογένεια «στέλνει» κάποιο μέλος της μακριά, να εργαστεί, να αναλάβει δηλαδή την αναπαραγωγική εργασία ενός άλλου, ταξικά διαφορετικού σπιτιού, και αυτή η μορφή έμμισθης οικιακής εργασίας μετατρέπει πραγματικά το σπίτι σε εργασιακό χώρο και μάλιστα συχνά τραυματικό και επώδυνο (Χαντζαρούλα, 2012). Το σπίτι ως σκληρός τόπος εργασίας «στεγάζει» μια δουλειά αθέατη ακόμα και χωρικά. Οι οικιακές εργάτριες χρησιμοποιούν την σκάλα υπηρεσίας. Το σπίτι μοιάζει να αποκτά και δομικά όσα χρειάζεται για να υποδεχτεί υπαλλήλους – υποτιμημένες και απροστάτευτες.

Συζητάμε μέσα από αυτά τα παραδείγματα πώς εργασιοποιείται ο οικιακός χώρος, αλλά και το αντίθετο – ποια κομμάτια του οικιακού απλώνονται εντός του εργασιακού. Η Westwood (1984) επισημαίνει την αλληλοπλοκή οικογένειας και εργασίας και εξηγεί πως η υποταγή των γυναικών στη δουλειά, δεν μπορεί να κατανοηθεί ανεξάρτητα από την υποταγή τους ως μητέρων, κορών και συζύγων: οι γυναίκες μπαίνουν στην αγορά εργασίας ως έμφυλα υποκείμενα και οι έμφυλες ταυτότητες αναπαράγονται και ενισχύονται εκεί. Το προσωπικό μαζί με το οικογενειακό εισέρχονται σθεναρά στο εργασιακό περιβάλλον. Έτσι, η μελέτη του σπιτιού φωτίζει όσα συμβαίνουν στον εργασιακό χώρο: υπάρχουν στοιχεία και συμπεριφορές στη δουλειά που μπορούμε να κατανοήσουμε μόνο αν πρώτα κοιτάξουμε προσεκτικά το σπίτι, αυτό που συμβαίνει στον εκτός εργασιακού ωραρίου χρόνο. Τι νοικοκυριό και τι προσδοκίες αφήνει πίσω της η εργαζόμενη ξεκινώντας τη βάρδιά της. Οι ποιότητες και τα βιώματα του οικιακού χώρου, η οικογένεια και οι καταβολές, μπορούν εν μέρει να εξηγήσουν τις συναινέσεις ή και τις αντιστάσεις στον τόπο εργασίας (Kofti, 2016). Η φεμινιστική αντίληψη της «δουλειάς για τη ζωή» (life's work) (Mitchell κ.ά., 2004) πράγματι απορρίπτει τον διαχωρισμό σπιτιού και δουλειάς ή τις πολύ συγκεκριμένες αναπαραστάσεις του τι νοείται ως εργασία, προτείνοντας μια σχεσιακή προσέγγιση ενήμερη των πολλαπλών διαστάσεων του φαινομένου (Strauss, 2020; Werner κ.ά., 2017). Το σπίτι και η εργασία δεν μπορούν να διαχωριστούν, ούτε να τοποθετηθούν ως αντίθετοι πόλοι σε ένα σχήμα κατανόησης. Αναπτύσσονται σχεσιακά, αλληλοεπηρεάζονται και συχνά εμπλέκονται, καθιστώντας τα όρια δυσδιάκριτα. Τα διαπλεκόμενα αυτά πλαίσια και οι αλληλοεπικαλύψεις των ρόλων επιβεβαιώνουν ότι δεν μπορούμε να δούμε το σπίτι ξεχωριστά από την εργασία. Αυτή η πεποίθηση ενισχύθηκε

αναπόφευκτα και διευρύνθηκε μετά την πανδημία και τα μέτρα κατά της εξάπλωσης του COVID-19.

Η συνθήκη της πανδημίας λειτούργησε ως ένα μη προγραμματισμένο πείραμα, το οποίο ανάγκασε οργανισμούς, ιδιώτες και εταιρείες να δοκιμάσουν εξ αποστάσεως εργασιακές δομές, κάτι που γρήγορα διευρύνθηκε και κανονικοποιήθηκε για μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, χωρίς μάλιστα να είναι σαφές αν αυτή η συνθήκη θα αλλάξει (Murphy, 2021). Μοιάζει πως αυτή η εμπειρία έχει μεταβάλει πια μόνιμα τη σχέση μας με την εργασία, τον τρόπο που αυτή οργανώνεται και τον χώρο από όπου συμβαίνει. Η αλληλοπλοκή του οικιακού και του εργασιακού χώρου επαναδιαμορφώνει και ελαστικοποιεί τις εργασιακές σχέσεις. Η καραντίνα ήταν μια διαδικασία μεταμόρφωσης του σπιτιού σε εργασιακό χώρο – όχι αυτονόητη, αφού συνέβη και σε επαγγέλματα που δεν είχε χρειαστεί να το ξανακάνουν (Bireg κ.ά., 2022; Watson κ.ά., 2021). Το σπίτι σχεδόν «επιτάχθηκε» και υπέκυψε σε μια αναγκαστική αλλαγή χρήσης, η οποία για να ενσωματωθεί χρειάστηκαν βήματα και στρατηγικές. Σύμφωνα με τους Lewis κ.ά. (2022) υπάρχει ένα σύνολο πρακτικών που αποκαλείται «δουλειά για τη δουλειά από το σπίτι» και περιλαμβάνει τη διαχείριση των χώρων εργασίας, των συσκευών, των αναλωσίμων, της κατανάλωσης ενέργειας, αλλά και της συναισθηματικής ατμόσφαιρας του σπιτιού. Μια νέα μορφή αθέατης εργασίας, ένα νέο πακέτο δεξιοτήτων απαραίτητων για τα εργαζόμενα άτομα. Αναλογικά προς την επέκταση του λεξιλογίου και την αλλαγή χρήσης συγκεκριμένων λέξεων (Sheoran Appleton, 2020), αλλάζουν και πολλαπλασιάζονται και οι χρήσεις των χώρων. Το σπίτι νοηματοδοτείται και ως χώρος εργασίας, το σουπερμάρκετ ως έξοδος για διασκέδαση, η λαϊκή αγορά ως σημείο συνάντησης με φίλους. Ο δημόσιος χώρος αδειάζει και γεμίζει ξανά, ενώ τα όρια του οικιακού διευρύνονται αναπάντεχα. Κατά τη διάρκεια των lockdown, τα όρια του σπιτιού μοιάζει σαν να κινήθηκαν προς τα μέσα, ενσωματώνοντας όμως όλο και περισσότερες συμβολικές και μεταφορικές λειτουργίες, παράγοντας νέα νοήματα με θετική ή και αρνητική αποτύπωση: το σπίτι συνολικά ανακατασκευάζεται (Gezici Yalçın & Düzen, 2022). Παράλληλα, το σπίτι γίνεται υπερ-ορατό (Kay, 2020): όλες ασχολούμαστε με αυτό. Ανοίγει εδώ ο χώρος για την αυτονόητη κριτική που αφορά το λευκό, δυτικό,

μεσοαστικό προνόμιο που τείνει να ξεχνά τις ανισότητες ή τους κινδύνους που κάποια σπίτια φέρουν.

Επιμένω τόσο στην περίοδο της καραντίνας, αφού αυτή αποτέλεσε ορόσημο για τη διαλεκτική σχέση οικιακότητας-εργασίας. Η πανδημία κατεύθυνε μια αναγκαστική συνοίκηση του χώρου δουλειάς (work-space) και του χώρου σπιτιού/κατοίκησης (home-space), φέρνοντας δηλαδή στο ίδιο μέρος την πληρωμένη και την απλήρωτη εργασία (Ceuterick, 2020; Orman κ.ά., 2023). Το ότι η πληρωμένη εργασία λάμβανε χώρα στο σπίτι μαζί με την απλήρωτη, λειτούργησε ως επιταχυντής κάποιου είδους. Ίσως κατέστησε πιο ορατές τις ανισότητες του καπιταλισμού και της πατριαρχίας (Ceuterick, 2020). Η βιβλιογραφία καταγράφει αρκετά παραδείγματα που μελετούν την οργάνωση του χώρου και του χρόνου, αλλαγές ή δυσκολίες στη φροντίδα των παιδιών ή στην ανάληψη άλλων οικιακών δραστηριοτήτων από τα μέλη των νοικοκυριών, τονίζοντας την έμφυλη διάσταση του βιώματος (ενδεικτικά: Berniell κ.ά., 2023; Clark κ.ά., 2021; Sevilla & Smith, 2020). Η εργασία από το σπίτι δεν μπορεί να είναι ουδέτερη, αφού αναπαράγει προϋπάρχουσες ανισότητες: οι επιλογές των γυναικών επηρεάζονται από τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τους έμφυλους ρόλους και την ως τώρα καθιερωμένη κατανομή της απλήρωτης εργασίας στα σπίτια (Chauhan, 2022). Πληρωμένη και απλήρωτη εργασία λειτουργούν για τις περισσότερες θηλυκότητες ως ένα συνεχές.

Εκφράζω εδώ διστακτικά μια υπόθεση αναφορικά με το επάγγελμα των εκπαιδευτικών. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως οι εκπαιδευτικοί (οι γυναίκες δασκάλες π.χ.) κινούνταν πάντοτε σε αυτό το δυσδιάκριτο συνεχές, καθώς η δουλειά τους προϋποθέτει ένα κομμάτι δουλειάς από το σπίτι, το οποίο μάλιστα εξ ορισμού ταιριάζει και συμβαδίζει με τις αναπαραγωγικές υποχρεώσεις. Κομμάτι της αθέατης εργασίας αφορά το μέγλωμα των παιδιών και την εξασφάλιση της εκπαίδευσής τους, ενώ δομικά η εκπαίδευση και το επάγγελμα των δασκάλων ανήκει στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Έτσι, η εκπαιδευτικός που φροντίζει τα παιδιά της και τα διαβάζει, παράλληλα σχεδόν, φροντίζει τις μαθήτριες και τους μαθητές της διορθώνοντας ή ετοιμάζοντας τα μαθήματα της επόμενης μέρας.

Συγκεκριμένα όμως, η περίοδος της πανδημίας έφερε το σχολείο μέσα στο σπίτι – όχι μόνο για τις/τους επαγγελματίες, αλλά και για τα παιδιά και τους γονείς τους, μέσα σε ένα κλίμα ομολογούμενης ψυχολογικής επιβάρυνσης και διαχείρισης πρωτόγνωρων συνθηκών (Fute κ.ά., 2022). Βλέποντας το επάγγελμα των εκπαιδευτικών ως συναισθηματική εργασία και αναγνωρίζοντας ως κεντρικό χαρακτηριστικό του τη φροντίδα, προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με την ουσία του, καθώς στοιχεία της επαγγελματικής ταυτότητας αναπλασιάζονται (Jones & Kessler, 2020). Η βιβλιογραφία φαίνεται να καλύπτει περισσότερο ένα εύρος ζητημάτων που αφορούν αμιγώς την παιδαγωγική διαδικασία, την προσαρμογή και την περάτωση εκπαιδευτικών στόχων μέσω της τηλεκπαίδευσης (ενδεικτικά: Niemi & Kousa, 2020; van der Spooel κ.ά., 2020). Δεν βρήκα αναφορές ή κείμενα που να περιγράφουν τη μετατροπή του οικιακού χώρου σε σχολικό, πώς το σπίτι μετατράπηκε σε σχολική τάξη, πέρα από τις χαρτογραφήσεις της Tang (2021). Η Χαλβατζή (2022) περιγράφει μια σπάνια αντίστροφη πρακτική, όπου, όσο οι δασκάλες σε ένα δημοτικό μιας υποβαθμισμένης γειτονιάς της Αθήνας μοίραζαν εκπαιδευτικό υλικό στα παιδιά, το εργασιακό/επαγγελματικό διαμοιραζόταν υλικά και συμβολικά σε επιμέρους οικιακούς χώρους: «το σχολείο μας είχε σχεδόν αδειάσει και είχε μεταφερθεί στα σπίτια των μαθητών/μαθητριών μας» (σ. 49). Το ξεπέραςμα των ορίων, το συνεχές και η διεύρυνση μπορούν να ιδωθούν κυριολεκτικά και μεταφορικά.

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί μεταξύ άλλων να παρατηρήσει και να καταγράψει το βίωμα της καραντίνας και της τηλεργασίας μέσα από τις εγγραφές του στον χώρο. Πώς βιώθηκε η περίοδος της πανδημίας; Πώς άλλαξε το σπίτι; Διατηρήθηκαν κάποιες από αυτές τις αλλαγές; Ακόμα, θα επιχειρήσει να συζητήσει σε μεγαλύτερο βάθος το κατά πόσο η δουλειά των εκπαιδευτικών βγαίνει από το σχολικό κτίριο για να κατοικήσει μαζί τους στο σπίτι.

Πώς νοηματοδοτείται όμως το σπίτι;

Πέρα από την σχέση της οικιακότητας με την εργασία, το σπίτι είναι ένα πυκνό πεδίο μελέτης. Είναι σχεσιακά, υλικά και φαντασιακά κατασκευασμένο (Bireg κ.ά., 2022)³· άρα μας λέει ιστορίες. Είναι η υλική αποτύπωση των σχέσεων, των επιθυμιών και των δυνατοτήτων των υποκειμένων, είναι «η γωνιά μας μέσα στον κόσμο», ένα σημείο εκκίνησης και επιστροφής, αλλά και κάτι κινητό και καθόλου στατικό, όπως το καβούκι της χελώνας ή του σαλιγκαριού, «η κατοικία εντός της οποίας διάγει τον βίο του [το άτομο] φέρεται και η ίδια ως βίωμα εντός του» (Λυδάκη, 2012, σ. 204). Η έννοια του σπιτιού ταυτίζεται με την υποκειμενική αίσθηση πως μπορούμε να ριζώνουμε (ή να έχουμε κάποτε ριζώσει στον κόσμο) (Samanani & Lenhard, 2023). Το σπίτι φιλοξενεί την ταυτότητα, την εικόνα του εαυτού, το μέγλωμα, γεμίζει με αντικείμενα, αδειάζει. Επηρεάζεται από τις εργασιακές σχέσεις, την επισφάλεια. Το σπίτι μετακομίζεται αλλού, χωράει σε ένα δωμάτιο, συγκατοικεί, μπαίνει σε βαλίτσες. Συγκεντρώνεται γύρω από το τραπέζι της κουζίνας, μυρίζει όπως ένα φαγητό, άλλοτε χάνεται και το ψάχνουμε. Το σπίτι εντοπίζεται στον χώρο και τον χρόνο, αλλά και πουθενά: το φανταζόμαστε να μας περιμένει στο μέλλον, ένα σημείο στον χάρτη, ο προορισμός στον οποίον θα φτάσουμε. Μπορούμε, επομένως, να το προσεγγίσουμε ως ένα διάχυτο *συν-αίσθημα* (Gezici Yalçın & Düzen, 2022)³. Έτσι, για αυτά, αλλά και για άλλα, που προκύπτουν και αναδύονται μέσα από την έρευνα και τη θεωρία, το σπίτι βρίσκεται στο επίκεντρο αυτής της εργασίας.

Αρχικά, όπως ο χώρος και ο τόπος, έτσι και το σπίτι είναι κοινωνικά κατασκευασμένο· παρόλο που δομείται πάνω ένα κοινά αποδεκτό σύνολο νοηματοδοτήσεων, το νόημά του παραμένει ρευστό και ευμετάβλητο, ανοιχτό στις εκάστοτε ατομικές ή συλλογικές ερμηνείες (Baldwin & McCracken, 2014; Hubbard & Kitchin, 2010). Τα κτίρια διαμορφώνουν

³ Ως *συν-αίσθημα* «με αυτή την ιδιότυπη παύλα» μεταφράζω τη λέξη *affect*, η οποία «προσπαθεί να αποτυπώσει μια εκπαιδευτική διαδικασία σμίλευσης με όρους που δεν μπορούν εύκολα να εξηγηθούν, αλλά ούτε και να εισχωρήσουν στα λόγια μας, αν και βρίσκονται ήδη στη γλώσσα (του σώματος) που χρησιμοποιούμε για να εκφράσουμε το αποτύπωμα που αφήνει η επαφή μας με τον κόσμο καθημερινά» (Αβραμοπούλου, 2018, σ. 12). Το διάχυτο *συν-αίσθημα* αφορά την τοποθέτηση των υποκειμένων και των σωματίων στον χώρο, καθώς και τα αποτελέσματα αυτής της αλληλεπίδρασης.

τους ανθρώπους και είναι δύσκολο να διαχωριστούν ουσιαστικά τα σώματα από το κτισμένο περιβάλλον που τα περικλείει (Buchli, 2013). Το σπίτι έχει αποτελέσει σημαντικό πεδίο μελέτης για τις κοινωνικές επιστήμες. Συνολικά, αλλά και ειδικά για την ανθρωπολογία, τα σπίτια προσεγγίζονται ως προνομιακός τόπος μελέτης κάποιων κυρίαρχων θεωρητικών ερωτημάτων (συχνά για την συγγένεια ή την τελετουργία), όμως ταυτόχρονα τυχαίνει να μένουν στο παρασκήνιο, ως το αυτονόητο υπάρχον σκηνικό, χωρίς να γίνονται τα ίδια το κατεξοχήν αντικείμενο μελέτης (Samanani & Lenhard, 2023). Ωστόσο, ο Daniel Miller (2001) επισημαίνει πως το σπίτι είναι εκεί όπου βιώνεται η ζωή και σχολιάζει ότι είναι δύσκολο να φανταστούμε το μέλλον της ανθρωπολογίας, αν αυτή αυτοαποκλείεται από το μέρος, όπου λαμβάνουν χώρα τα περισσότερα από όσα έχουν σημασία για τη ζωή των ανθρώπων. Άλλωστε, συνεχίζει, η ανθρωπολογία προκύπτει από το πείσμα της να βλέπει τον κόσμο μέσα από προοπτικές που ούτε θα είχαμε φανταστεί, αν δεν είχαμε πιέσει τους εαυτούς μας να βρεθούν εκεί από όπου οι άλλοι άνθρωποι κοιτούν τους κόσμους τους. Έτσι, οδηγούμαστε σε έρευνες που γίνονται στον οικιακό χώρο, πίσω από κλειστές πόρτες, μια στροφή στο οικείο των άλλων, όχι μόνο στο δικό μας κοντινό περιβάλλον. Έτσι, πίσω από τις κλειστές πόρτες και μέσα στον οικιακό χώρο, μπορούμε να αναζητήσουμε το αποτύπωμα που αφήνει το επάγγελμα και συγκεκριμένα η δουλειά των εκπαιδευτικών λόγω της ιδιαίτερής της φύσης: λόγω της σχέσης της με τη φροντίδα και τους οικογενειακούς ρόλους, αλλά και λόγω και των ρευστών εργασιακών σχέσεων που έχουν επικρατήσει τα τελευταία χρόνια⁴.

Καθοριστική για την αντίληψη των ανθρωπολόγων και των κοινωνικών επιστημόνων για την κατοικία και τα νοήματα που αυτή περικλείει, υπήρξε η συμβολή του Πιερ Μπουρντιέ. Η μελέτη και περιγραφή της καβύλειας κατοικίας αποτυπώνει παραστατικά (με το βλέμμα ενός κινηματογραφιστή που καταγράφει υπομονετικά κάθε πτυχή του χώρου) τις αντιθέσεις ανάμεσα στο φωτεινό και το σκοτεινό, το γυναικείο και το ανδρικό, το δημόσιο και το ιδιωτικό (Bourdieu, 2006). Αυτές οι αντιθέσεις εντοπίζονται στο σπίτι –στην κάτοψη, τα έπιπλα και τις οικιακές πρακτικές– αλλά εκεί, μέσα σε αυτό, δεν είναι παρά μια

⁴Αναλυτικά για το καθεστώς των αναπληρωτών: Αλέφαντος (2020) και Πεχλιβανίδου (2023), καθώς και στον Ν.4589/2019, άρθρο 63 (kodiko.gr). Σχετικά με τους μισθούς: Βούγιας (2024).

αντανάκλαση, ή καλύτερα αποτύπωση, των αντιθέσεων που διέπουν συνολικά την κοινωνία που μελετά. Η οργάνωση του σπιτιού αντανakλά τη δομημένη κοσμοθεωρία και ευθύνεται εν μέρει για την αναπαραγωγή της. Αν μια από τις αντιθέσεις είναι αυτή ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, τότε μέσα στο ιδιωτικό ξαναβλέπουμε όλες τις αντιθέσεις που κυριαρχούν στο δημόσιο, μαζί και με αυτή που χωρίζει τον κόσμο εξαρχής σε δημόσιο και ιδιωτικό. Αυτό το επιχείρημα ευθυγραμμίζεται με τη θεωρία του Μπουρντιέ για το habitus, το οποίο είναι ένα σύστημα (προ)διαθέσεων, που προκύπτει μέσα στην κοινωνική τάξη ή ομάδα, και κληροδοτείται από γενιά σε γενιά, δικαιολογώντας αποφάσεις και κινητοποιώντας δράσεις (Bourdieu, 1986, 2002; James, 2011; Nash, 1990). Η λέξη διάθεση (ή στα αγγλικά disposition) εμπεριέχει τη χωρική διάσταση. Το habitus είναι ένα σημείο τόσο εκκίνησης και οικίας επιστροφής, όσο και σημείο στον ορίζοντα – εκεί που φαντάζεσαι πως μπορείς να φτάσεις (Hodkinson, 2003). Μοιάζει πολύ με την έννοια του σπιτιού (ως ιδέας, διαδικασίας ή και διάθεσης). Το σπίτι αποτελεί ένα κεντρικό σημείο, όπου μαθαίνουμε και υιοθετούμε ένα εύρος ενσώματων έξεων και όπου εσωτερικούμε δεδομένες αξίες. Είναι εκεί όπου φανταζόμαστε να επιστρέφουμε ή να καταλήγουμε, ώστε το σώμα μας (και το habitus που έχει εσωτερικεύσει) να ταυτίζεται ομαλά, να ευθυγραμμίζεται, με το περιβάλλον. Η θεωρία τοποθετείται στο χώρο: τη διαβάζουμε στον τρόπο που αγγίζουμε, που αποθηκεύουμε και αρχειοθετούμε, που μαθαίνουμε να κινούμαστε ανάμεσα σε αντικείμενα και δομές. Την βλέπουμε στη σχολική τσάντα, στο καθαρογραμμένο τετράδιο και στο τραπέζι της κουζίνας.

Διατυπώνω κι εδώ μια υπόθεση. Το σπίτι ως πεδίο του habitus διαμορφώνεται από αυτό, αλλά και το habitus διαμορφώνει αναπόφευκτα τον χώρο. Αν δεχτούμε πως το habitus είναι ένας εγγενής πολιτισμικός κώδικας (Nash, 1990), τότε αναπτύσσεται και αναπαράγεται όχι μόνο στο επίπεδο της κοινωνικής τάξης, αλλά και σε άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως οι επαγγελματικές – εφόσον τα μέλη της μοιράζονται και συνδιαμορφώνουν νοήματα. Ακόμα, ως πολιτισμικός κώδικας αντανakλάται στην ύλη και στα αντικείμενα. Ο Miller (1998) εξηγεί πως τα πράγματα, τα υλικά, έχουν σημασία για έναν πολύ απλό λόγο: ολόκληρη η σύγχρονη συνθήκη εντός της οποίας ζούμε είναι συγκροτημένη με όρους υλικότητας. Τα αντικείμενα ενσωματώνουν ή συσσωρεύουν πολιτισμικό νόημα και

επικοινωνούν αξίες. Μέσα από την καταγραφή των βιογραφιών των πραγμάτων αποδεικνύεται πως τα αντικείμενα είναι φορείς φωνής και ιστοριών: αυτές οι ιστορίες διαπλέκονται με τα υποκείμενα που τα περιβάλλουν, συμβάλλουν στη διατήρηση της μνήμης και στην κατασκευή της ταυτότητας (Kopytoff, 1986; Sutton & Hernandez, 2007). Τα αντικείμενα δεν είναι απλώς παθητικοί αποδέκτες των κοινωνικών και πολιτισμικών προβολών των υποκειμένων, αλλά συνδιαμορφώνουν τον κόσμο εντός του οποίου κατοικούμε (Buchli, 2013). Έτσι, μέσα στα σπίτια των εκπαιδευτικών μπορούμε να αναζητήσουμε τις υλικές εγγραφές του *habitus* στον χώρο, αλλά και την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αυτές και τις αντικειμενικές εργασιακές συνθήκες. Τα σπίτια ως πυκνά κείμενα μπορούν να εικονογραφούν την επαγγελματική ταυτότητα, την αξία που δίνεται σε ορισμένες πρακτικές (πχ. τα αναμνηστικά δώρα μαθητών) ή τη σημασία συγκεκριμένων επιτελέσεων (πχ. διόρθωμα τετραδίων με χρωματιστά στυλό και αυτοκόλλητα), ενώ αποδεικνύουν τις δυσκολίες που προκύπτουν από την επισφάλεια, τους χαμηλούς μισθούς και τις μετακινήσεις (πχ. μικρά σπίτια, δυσκολία αποθήκευσης εκπαιδευτικού υλικού). Μέσα από τις καθημερινές πρακτικές, το νόημα του σπιτιού και η υλική εκδήλωσή του διαρκώς (επανα)κατασκευάζονται (Blunt & Dowling, 2006). Στα σπίτια και τα δωμάτια, τα υλικά δεδομένα και τα στοιχεία πυκνώνουν επιτρέποντάς μας προσεκτικές προσεγγίσεις του ειλικρινούς βιώματος του επαγγέλματος, ενός βιώματος που δεν μπορεί παρά να είναι εν-τοπισμένο.

Ας σταθούμε σε μια θεωρητική ιδέα που βλέπει το σπίτι ως διαδικασία (*home-as-process*) (Blunt & Dowling, 2006; Miller, 2001; Samanani & Lenhard, 2023). Πρόκειται για μια διαδικασία που εντοπίζεται αρχικά στις ιστορίες μετανάστευσης, εκεί που το σπίτι εγκαταλείπεται, αλλά πρέπει να επανακατασκευαστεί στον νέο τόπο· τότε περιγράφεται ως ένα σύνολο καθημερινών πρακτικών (Brun & Fábos, 2015). Το σπίτι βιώνεται σαν μια ένταση ανάμεσα στο διαθέσιμο και το επιθυμητό, σε αυτό που επιδιώκεις και σε αυτό που μπορείς να αποκτήσεις: «οι άνθρωποι περνούν τη ζωή τους αναζητώντας το σπίτι, στο κενό ανάμεσα στο φυσικό τους σπίτι και εκείνο το συγκεκριμένο ιδεατό σπίτι, στο οποίο

θα ένιωθαν απολύτως πλήρεις» (Mallett, 2004, σ. 69)⁵. Η εγκατάσταση σε ένα σπίτι (στα αγγλικά με τη λέξη accommodation) έχει διπλή σημασία, καθώς περιγράφει όντως την ύπαρξη ενός καταλύματος, μιας στέγης, αλλά και τη διαδικασία προσαρμογής αυτού του χώρου στις ανάγκες του εκάστοτε ενοίκου· η προσαρμογή όμως αφορά και το υποκείμενο, το οποίο αναπόφευκτα αλλάζει για να ταιριάζει με τη σειρά του στον χώρο (Miller, 2010). Έχουμε λοιπόν μια ενεργητική και δυναμική διαδικασία κατασκευής του σπιτιού ως φυσικού χώρου και ταυτόχρονα ως αίσθησης – μια διαδικασία, η οποία εντοπίζεται στην καθημερινή πρακτική, στις κινήσεις των ανθρώπων, στις συνήθειες και τις ρουτίνες τους (Καραμπίνη, 2023; Χαϊδοπούλου-Βρυχεία, 2013; Lefebvre, 2014).

Παρόλη την άυλη πτυχή του, το σπίτι έχει πάντοτε μια χωρική δυναμική εντοπίζεται σε ένα συγκεκριμένο σημείο· είναι πάντα μια ιδέα που τοποθετείται. Με πολύ λίγα λόγια, η Mary Douglas (1991) ορίζει το σπίτι ως την ενέργεια του να θέτει κανείς έναν συγκεκριμένο χώρο υπό τον έλεγχό του, συνδυάζοντας έτσι την αντίληψη ότι το σπίτι είναι μια διαδικασία, η ενέργεια που υλοποιεί την ιδέα, και την απαραίτητη εγγραφή της στον χώρο. Εξηγεί ακόμα πως το σπίτι είναι πάντα τοποθετημένο, χωρίς να είναι απαραίτητα ένας δεδομένος χώρος, δεν χρειάζεται θεμέλια, μπορεί να είναι μια σκηνή, δεν χρειάζεται να είναι ένας μεγάλος χώρος, αλλά ένας κάποιος χώρος, που οριοθετείται μέσα από την επιβολή του ατόμου. Πώς γίνεται αυτή η οριοθέτηση;

Οι Blunt και Dowling (2006) παρατηρούν και αναλύουν την περίπλοκη φύση του σπιτιού ως τόπου και ως χωρικού φαντασιακού (spatial imaginary), ενός συνόλου, δηλαδή, διαπλεκόμενων και ποικίλων ιδεών και συναισθημάτων, που σχετίζονται με το πλαίσιο, που κατασκευάζουν και συνδέουν χώρους, ενώ εκτείνονται πέρα από τόπους και ορισμένες κλίμακες. Το σπίτι είναι μια διάθεση, ένα ιδεατό σημείο, ένας φαντασιακός αλλά και υλικός χώρος. Το σπίτι προσλαμβάνεται ως μία πολυεπίπεδη γεωγραφική έννοια: είναι (α) ο τόπος/το μέρος, (β) το σύνολο των συναισθημάτων και των πολιτισμικών νοημάτων και (γ) η σχέση αυτών των δύο (Blunt & Dowling, 2006). Περνώντας από τις

⁵ Η μετάφραση αυτού του αποσπάσματος είναι δική μου, όπως και όλα τα σημεία που παρατίθεται ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

ρομαντικοποιημένες αντιλήψεις που θέλουν το σπίτι να συμβολίζει μια πολύ ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στα άτομα και το περιβάλλον τους, η οποία καθορίζει τον τρόπο που καταλαβαίνουν τον κόσμο και αντιλαμβάνεται το σπίτι ως το μέρος όπου γειώνεται η ταυτότητα (Dovey, 1985), αναπτύσσεται η κριτική γεωγραφία του σπιτιού (Blunt & Varley, 2004). Για την κριτική γεωγραφία, το σπίτι αναλύεται μέσα από τρεις άξονες, τρεις όχι αντιθετικές, αλλά αλληλοεπικαλυπτόμενες ερμηνείες:

- α. το σπίτι ως ταυτόχρονα υλικό και φαντασιακό,
- β. το πλέγμα σπιτιού, εξουσίας και ταυτότητας, και
- γ. το σπίτι ως πολυεπίπεδο, ανοιχτό και συνδεδεμένο με πολλαπλές κλίμακες (Blunt & Dowling, 2006).

Πιο αναλυτικά, εφόσον το σπίτι είναι η σχέση ανάμεσα στο υλικό και το φαντασιακό και τις ανάλογες διαδικασίες, η υλικότητά του προκύπτει από τις επιθυμίες και τις προσδοκίες των ατόμων που ζουν σε αυτό, αποτυπώνοντας πώς φαντάζονται εννοιολογικά το σπίτι. Αυτή η διάδραση υλικότητας και φαντασιακού συγκροτεί τις ταυτότητες, καθώς η αίσθηση του εαυτού σχετίζεται και βιώνεται στις οικιακές εμπειρίες, οι οποίες δεν είναι ασύνδετες με τις σχέσεις εξουσίας (Massey, 1992). Όπως είδαμε και στη συζήτηση για το habitus, το σπίτι είναι τόπος τέλεσης ταξικών και πολιτισμικών τελετουργιών και σημείο κληροδότησης έξεων. Ταυτόχρονα, η εμπειρία του χώρου εξαρτάται από την κοινωνική τάξη, το φύλο, τη φυλή κτλ. (Rose, 1995α, 1995β). Τόσο οι άμεσα βιωμένες, όσο και οι έμμεσες, μεταφορικές εμπειρίες του σπιτιού διαμεσολαβούνται, καθώς διαμορφώνουν τα υποκείμενα και την αυτοεικόνα τους, από τις σχέσεις εξουσίας, την πατριαρχία, την ασφάλεια, τη δυνατότητα ιδιοκτησίας. Το σπίτι είναι τόπος διαθεματικός και αναπόφευκτα κοινωνικός. Οι φεμινιστικές γεωγραφίες αμφισβητούν την πρόσληψη του σπιτιού ως διακριτού ιδιωτικού χώρου (Blunt & Varley, 2004), υιοθετώντας την κλασική ρήση πως το προσωπικό είναι πολιτικό. Άλλωστε, ως πορώδες σημείο, το οικιακό απορροφά το δημόσιο: κατασκευάζεται από ό,τι βρίσκεται εκτός του και αντίστροφα διαμορφώνει το δημόσιο. Ταυτόχρονα, η έννοια του σπιτιού εκτείνεται από τη μικρή οικιακή κλίμακα ως τη διασπορική, ενσωματώνοντας ένα εύρος ανταγωνιστικών

νοημάτων, καθώς και υλικών, κοινωνικών και συμβολικών διαστάσεων. Εφόσον καλούμαστε να κατανοήσουμε τους χώρους ως μη-οριοθετημένες περιοχές, αλλά περισσότερο ως σημεία συνάρθρωσης σε ευρύτερα πλέγματα υπερτοπικών σχέσεων και επαφών, η Doreen Massey (1994) προτείνει να επεκτείνουμε την ερμηνεία και την τοπική συνείδηση, ώστε να αναδείξουμε τη μη-στατικότητα των χώρων. Αντίστοιχα, μπορούμε να δούμε και τα σπίτια ως υπερτοπικά σημεία συνάρθρωσης πολλαπλών και παγκόσμιων νοημάτων, αντιφατικών λόγων, αλλά και ως γειωμένους τόπους που φιλοξενούν αντικείμενα και αφηγήσεις προερχόμενες από την ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα. Από τι επηρεάζεται ο τρόπος που διακοσμούμε τον χώρο μας; Από πού αγοράζουμε έπιπλα; Ποιες συσκευές χρησιμοποιούμε; Με τι μοιάζει το δωμάτιό μας; Τι μπορεί να αποκαλύπτει μια ομοιότητα; Πώς προκύπτει από αυτά η σχέση με το επάγγελμα;

Αναφορικά με αυτή τη συμβολική διάσταση, ερχόμαστε αντιμέτωπες με την ποικιλία των λόγων που αναπτύσσονται για το σπίτι. Η κοινωνική κατασκευή του ιδεατού σπιτιού πρόβαλλε για χρόνια το προαστιακό, ετεροκανονικό, ιδιόκτητο, οικογενειακό σπίτι· ένα στερεότυπο που ιεραρχεί την αξία και τίθεται ως μέτρο για την αποδοχή και την επιτυχία (Blunt & Dowling, 2006). Τα σπίτια, στα οποία μένουμε, δεν μοιάζουν τα σπίτια που διαφημίζονται ως σπίτια κυριαρχώντας στο συλλογικό φαντασιακό. Τα κυρίαρχα αυτά νοήματα, που ταυτίζονται με το σπίτι, προφανώς δεν αφορούν μόνο την κατοικία, αλλά και τις αποδεκτές ή αναμενόμενες επιτελέσεις των ενοίκων τους. Τι καλούμαστε να έχουμε αποκτήσει; Τι πρέπει να έχουμε πετύχει και υλοποιήσει; Τι είναι εφικτό σήμερα δεδομένων των κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών συνθηκών; Ποιες ρωγμές και ταυτοτικές διαπραγματεύσεις αποτυπώνονται στον οικιακό χώρο; Αξίζει να δούμε τις ατομικές διαπραγματεύσεις για το ποιο είναι τελικά το ιδεατό σπίτι σε συνάρτηση με τις εργασιακές συνθήκες, τη νοσηματοδότηση του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών, τις επιθυμίες και τις προσδοκίες των δασκάλων. Αναζητώ τις ιστορίες εκείνες που αποκαλύπτονται μέσα στον οικιακό χώρο είτε μιλώντας για αυτόν άμεσα, είτε έμμεσα χρωματίζοντας το οικιακό περιβάλλον και τον ορίζοντα επιθυμιών. Μέσα από την έρευνα και την παρατήρηση των σπιτιών, επιχειρώ να χαρτογραφήσω το παρόν και το μέλλον – κοιτώντας σε αυτόν τον ενδιάμεσο χώρο, στην ένταση ανάμεσα στο διαθέσιμο και το επιθυμητό.

Μεθοδολογικές κατευθύνσεις

Σύμφωνα με τη Λυδάκη (2012, σ. 199):

όπως ακριβώς παίρνουμε πληροφορίες και κατανοούμε έναν άνθρωπο μέσα από τις σχέσεις του με τους άλλους, κατά τον ίδιο τρόπο μπορούμε να πληροφορηθούμε για το ποιόν του παρατηρώντας τον χώρο μέσα στον οποίο ζει και κινείται [...] που κι αν ακόμη αρχικά τον περιβάλλει τυχαία, γρήγορα γίνεται μέρος του εαυτού του, εφόσον μέσα σε αυτόν [...] ανελλίσσεται η ζωή του, χρονική και χωρική.

Κάθε δραστηριότητα παίρνει τη μορφή μιας κίνησης που εγγράφεται στον χώρο, στο διπλό άξονα του τόπου και του χρόνου (Λυδάκη, 2012). Έτσι, επιχειρούμε να χαρτογραφήσουμε καταγράφοντας τοπογραφίες και χρονογραφίες: τι συμβαίνει, πού, πότε και με ποια υλική διάσταση. Όταν μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε τη ζωή, μελετάμε «το σμήνος των ετερογενών ιστοριών και τελέσεων που συνθέτουν το πάτσγουορκ της καθημερινής πρακτικής» εξηγεί ο Ντε Σερτώ (2010, σ. 66). Κοιτάμε λίγες, διαλεγμένες ιστορίες, ένα επιλεγμένο δείγμα και σίγουρα όχι τη μεγάλη κλίμακα και τη στατιστική, ώστε να μπορέσουμε να διακρίνουμε τις λεπτομέρειες που αποκαλύπτουν την επιτελεστικότητα. Μέσα από τις ιστορίες μας ενδιαφέρει να αναδείξουμε την «αφηγηματικότητα των καθημερινών πρακτικών» (Ντε Σερτώ, 2010, σ. 205), την επαναληψιμότητα, το πείσμα και τις λέξεις, που κατασκευάζουν το νόημα, την αξία τους. Ενώ μια προσεκτική παρατήρηση μιας κατοικίας δεν μπορεί παρά να είναι μια ερμηνεία του πώς αυτή βιώνεται, πώς ακολουθεί και ορίζει τη ζωή, αναδεικνύοντας αναπόφευκτα στοιχεία της ταυτότητας (Λυδάκη, 2012), με ενδιαφέρει ακόμα περισσότερο ο τρόπος με τον οποίο οι συνομιλήτριές μου μιλούν για το σπίτι τους. Τι μου δείχνουν σε αυτό; Πού προτιμούν να κάθονται; Τι ιστορίες λένε σε σχέση με τη ζωή εκεί; Ο χώρος –ως πυκνό κείμενο– είναι μια αφήγηση, μια εικονογράφηση, και μέσα σε αυτήν εγκιβωτίζονται οι αφηγήσεις των ενοίκων: άλλοτε άμεσα, ως ιστορίες που λέγονται εντός, και άλλοτε έμμεσα, ως ιστορίες που εσωκλείονται στα αντικείμενα που τις περιβάλλουν. Μέσα από τις ιστορίες αποκτούμε πρόσβαση στο πώς βλέπουν οι άνθρωποι τους εαυτούς τους και στο πώς θέλουν να τους βλέπουν οι άλλοι (Creswell, 2013). Όταν μια εμπειρία μετασχηματίζεται σε αφήγηση, σε ιστορία, μετακινείται από το άρρητο στο ρητό, στο αρθρωμένο: η απόκτηση μορφής λειτουργεί ενδυναμωτικά, γίνεται μια εξωστρεφής τοποθέτηση (Atkinson, 1998). Η αφήγηση ιστοριών είναι μια

κίνηση συλλογικοποίησης, ένα μοίρασμα. Όταν ακούμε προσεκτικά τις ιστορίες των σπιτιών, πλησιάζουμε κάτι που βρίσκεται συνήθως κρυμμένο. Ερχόμαστε κοντά και συσχετιζόμαστε.

Υπάρχουν κάποιες μεθοδολογίες που επιχειρούν να μελετήσουν τις υλικές και φαντασιακές γεωγραφίες του σπιτιού και τους τρόπους που αυτό είναι κατασκευασμένο πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά, αλλά ταυτόχρονα βιωμένο σε προσωπικό/ατομικό επίπεδο (Blunt & Dowling, 2006). Τέτοιες είναι οι βιογραφίες σπιτιών (house biographies), οι οποίες επικεντρώνονται στην αφήγηση της ιστορίας ενός σπιτιού ως κατοικίας μέσα από τις ζωές των πρώην και νυν ενοίκων της (Blunt & Dowling, 2006). Αυτή η προσέγγιση ερμηνεύει το σπίτι και ως τόπο ιστορίας και μνήμης. Συγγενής μεθοδολογία είναι και η *καριέρα του σπιτιού* (housing career), η οποία περιγράφει τις μεταβολές της οικιακής οικονομίας και του κύκλου ζωής ενός οικήματος (Murdie, 2002). Καταγράφονται διαφορετικές μορφές κατοίκησης που εντοπίζονται σε ένα οίκημα και δίνεται έμφαση στις αλλαγές στους όρους χρήσης. Από τις δύο αυτές μεθοδολογικές προσεγγίσεις κρατώ αφενός τη σύνδεση με την πολιτική οικονομία και τον τρόπο που οι οικονομικές συνθήκες επηρεάζουν τους ενοίκους στον βαθμό πρόσβασής τους σε συγκεκριμένα σπίτια. Το ίδιο το σπίτι, αλλά και οι όροι με τους οποίους διαμένεις σε αυτό (ενοίκιο, υπενοικίαση, ιδιοκτησία, δάνειο, αγορά ή κληρονομιά) είναι μια ιστορία, η οποία αφορά ουσιαστικά τη ζωή των ενοίκων και συχνά δεν μπορεί παρά να συνδέεται με το επάγγελμα. Αφετέρου κρατώ ότι ο οικιακός χώρος είναι τόπος μνήμης και ιστορίας για συγκεκριμένα άτομα. Μεταβάλλεται εξαιτίας αυτών, αλλά και εκείνα αλλάζουν κατοικώντας τον. Αφού δεν θα αποκτήσω πρόσβαση σε πληροφορίες για το παρελθόν των σπιτιών που επισκέφτηκα στην έρευνά μου, πειραματίζομαι μόνο εν μέρει με την έννοια της βιογραφίας: φτιάχνω περισσότερο *οικιακά πορτρέτα*, τα οποία περιγράφουν τις ενοίκους μέσα στα περιβάλλοντά τους, σε μια σχέση αλληλεξάρτησης. Η Λυδάκη (2012, σ. 205) εξηγεί:

Το σπίτι, η κατοικία γενικότερα, μολονότι άψυχο περιβάλλον, είναι σαν να έχει ψυχή, καθώς εγκλείει τη ζωή [...]. Η ζωή του ανθρώπου διαχέεται στο σπίτι του, παίρνει το «σχήμα» του, όπως το νερό στο άδειο δοχείο, αλλά με αμφίδρομη σχέση, εφόσον το «σχήμα» αυτό συνήθως δημιουργείται από τον άνθρωπο σύμφωνα με τις ανάγκες που θέλει να στεγάσει και σύμφωνα με τη ζωή που ζει ή επιθυμεί να ζήσει.

Έτσι, αυτά τα πορτρέτα –οι οικιακές περιγραφές– σκιαγραφούν ταυτόχρονα το υποκείμενο και τον χώρο του ελπίζοντας να αναδείξουν αυτή την αμφίδρομη και συμβιωτική σχέση. Οι άψυχοι χώροι και τα υλικά αντικείμενα αναπνέουν όσο χρησιμοποιούνται, ενώ ταυτόχρονα οι άνθρωποι τείνουν να προσδιορίζονται και μέσα από τη συναλλαγή τους με αυτά.

Για τον Craig Gurney (1997) η εθνογραφία είναι η κατάλληλη αναλυτική και περιγραφική τεχνική για να γράψουμε για τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, καθώς μας επιτρέπει να επικεντρωθούμε σε λεπτομέρειες, κινήσεις, συνήθειες, συναισθήματα και αισθήσεις. Το σπίτι καταγράφεται αισθητηριακά: ο τρόπος που κάποιος ζει φανερώνεται μέσα σε όσα βλέπουμε, ακούμε, γευόμαστε και μυρίζουμε, μέσα από αυτά που νιώθουμε και αγγίζουμε (Herbert, 2000). Άλλωστε, οι αισθήσεις είναι αυτές που καθιστούν το σπίτι συναισθηματικό τοπίο ή όπως το θέτει η Elia Petridou (2001) *αισθητηριακή ολότητα* (sensory totality). Για να καταγράψει αυτή την αίσθηση, χωρίς αγωνία αντιπροσωπευτικότητας ή γενίκευσης, ο Gurney (1997) προβαίνει σε τέσσερις σε βάθος συνεντεύξεις μέσα στα σπίτια, τις οποίες αναλύει ως *επεισόδια εθνογραφίας* (episodic ethnographies). Το νόημα του σπιτιού συνομιλεί με την ατομική βιογραφία. Οι συνεντεύξεις που λαμβάνουν χώρα στα σπίτια, συχνά παίρνουν τη μορφή μιας ξενάγησης, η οποία ακολουθεί μια αφηγηματική ροή που επιβάλλουν οι επιλογές των ενοίκων (Tolia-Kelly, 2004). Έχουν περισσότερο τη μορφή μιας συζήτησης που αναδεικνύει σημαντικές οικιακές όψεις και οι κινήσεις στον χώρο ενσωματώνονται έτσι οργανικά στην έρευνα· φωτίζουν την ενσώματη εμπειρία του σπιτιού. Έτσι, επιχείρησα κάτι αντίστοιχο – μη-δομημένες συζητήσεις μέσα στον οικιακό χώρο, οι οποίες εντάσσονται στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου (Glesne, 2018). Επισκέφτηκα τέσσερα σπίτια εκπαιδευτικών και συζήτησα με τις ενοίκους τους. Τις ακολούθησα καθώς ζούσαν στον χώρο ή τους ζήτησα να μου υποδείξουν συγκεκριμένους σταθμούς μέσα στο σπίτι που συνδέονται με τη δουλειά τους. Άκουσα ιστορίες ενώ το μικρό παιδί που ζει στο σπίτι έπαιζε στο μπαλκόνι με το λάστιχο και τα νερά, είδα το αρχείο που χωράει σε μια ντουλάπα ενός πρώην παιδικού δωματίου, έφαγα κεράσια μαζί με το γιο που γύρισε από το summer camp, βοήθησα στο ξεκαθάρισμα των ρούχων πριν τη μετακόμιση. Έζησα αυτά τα επεισόδια εθνογραφίας και κατέγραψα βινιέτες, ιστορίες και φράσεις. Έψαξα

υπομονετικά τις ιστορίες σπιτιών και ενοίκων έχοντας στο νου μου πως οι αφηγήσεις διασταυρώνονται με τους τόπους: κατασκευάζουν αφηγήσεις τοπίου (landscape narratives), αφού οι ιστορίες πάντα λαμβάνουν χώρα, τοποθετούνται (Tang, 2021). Τα κομμάτια που επιλέγω να συζητήσω στο επόμενο μέρος της εργασίας είναι τέτοιες στιγμές συνάρθρωσης, είναι ιστορίες που φτιάχνουν χώρο.

Για τους σκοπούς αυτής της έρευνας επισκέφτηκα, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2024, τα τέσσερα σπίτια έξι εκπαιδευτικών – τα τρία από αυτά βρίσκονται στην Αθήνα και το άλλο στη Θεσσαλονίκη. Επέλεξα συνειδητά να συνομιλήσω κυρίως με γυναίκες εκπαιδευτικούς, καθώς πίστευα πως στις δικές τους εμπειρίες η ρευστότητα των ορίων αναπαραγωγικής-παραγωγικής εργασίας θα φανεί εντονότερα και θα παρουσιαστεί με περισσότερη ένταση η σχέση οικιακότητας-εργασίας. Στο σπίτι της Θεσσαλονίκης κατοικεί όμως ένα ζευγάρι μόνιμων εκπαιδευτικών (η Μαίρη και ο Αντώνης)⁶, άκουσα τις ιστορίες που είχαν να μοιραστούν από κοινού και αξιοποίησα τις εμπειρίες και του άνδρα. Για να έρθω σε επαφή με τα υποκείμενα που συμμετέχουν στην έρευνα αξιοποίησα προσωπικές μου γνωριμίες. Με την Άσπα είχα μια ήδη εδραιωμένη σχέση, με την Δήμητρα επίσης – αν και σε μικρότερο βαθμό. Τις υπόλοιπες συμμετέχουσες μού τις σύστησαν άλλα πρόσωπα του ευρύτερού μου περιβάλλοντος. Θέλησα να καλύψω ένα εύρος εμπειριών και για αυτό οι συνομιλήτριές μου προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα, έχουν διαφορετικές εμπειρίες και ηλικία (ανήκουν σε άλλες γενιές) και εργάζονται σε διαφορετικές βαθμίδες και με ποικιλία εργασιακών σχέσεων.

⁶ Για τη διαφύλαξη των προσωπικών δεδομένων των συνομιλητ(ρι)ών μου, χρησιμοποιώ ψευδώνυμα (Wiles, 2013).

Παρέμβαση II: Το σπιτάκι της Miss Honey

Πριν από κάποιους μήνες, είδα την καινούργια κινηματογραφική μεταφορά της *Ματίλντα* (Warchus, 2022), του γνωστού μυθιστορήματος του Roald Dahl (1990). Το βιβλίο αυτό ήταν εξαιρετικά αγαπημένο μου όταν ήμουν παιδί και είχε συμβάλει στην προσωπική μου μυθολογία: στα πράγματα που με έκαναν να θέλω να γίνω δασκάλα. Είναι η ιστορία ενός πολύ χαρισματικού μικρού κοριτσιού, που μαθαίνει ανάγνωση μόνο του από νηπιακή ηλικία και διαβάζει ατελείωτα βιβλία. Η οικογένειά της είναι εχθρική προς την εκπαίδευση και αδιάφορη προς το παιδί τους, νεόπλουτη με αδιευκρίνιστη πηγή πλουτισμού. Χάρη στο πείσμα της και την αγάπη της για τις ιστορίες, αλλά και χάρη σε μία μαγική δύναμη που ανακαλύπτει πως έχει, αντιστέκεται στην αυταρχική και κακοποιητική διευθύντρια του σχολείου της. Ο δεσμός της με τη Miss Honey, τη δασκάλα της, είναι πολύ ισχυρός και καταλήγει να υποκαθιστά τις οικογενειακές σχέσεις. Δεν διαλέγω όμως να μιλήσω για τη *Ματίλντα* εξαιτίας μόνο της σημασίας που είχε για μένα διαχρονικά, αλλά γιατί στην πρόσφατη κινηματογραφική της μεταφορά, υπάρχει μια εξαιρετική αποτύπωση του σπιτιού της δασκάλας. Βρίσκω ενδιαφέρουσα τη ματιά των δημιουργών, τον τρόπο που μέσα από το σπίτι της Miss Honey αποτυπώνεται η τρυφερότητα της δασκάλας σε ατομικό επίπεδο και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει ως (χρεωμένη) εκπαιδευτικός, σαν ένα ευρύτερο κοινωνικό σχόλιο. Υπάρχει κάτι σε αυτό το μικρό κινηματογραφικό σπιτάκι που το καθιστά στερεοτυπικά δασκαλίστικο, σαν να είναι το καλούπι, το πρότυπο. Αναρωτιέμαι μήπως απλά ταυτίζομαι ή αν αυτή η αποτύπωση με κινητοποιεί να ψάξω αυτά τα δασκαλίστικα στοιχεία.

Η *Ματίλντα* και η δασκάλα της φεύγουν μαζί από το σχολείο μέσα στη βροχή, περπατούν και διασχίζουν το δάσος. Το καλυβάκι της δασκάλας βρίσκεται έξω από τα όρια της πόλης. Ήδη αμέσως μόλις ανοίγει η πόρτα, το πρόσωπο της Miss Honey πλαισιώνουν οι παιδικές ζωγραφιές που υπάρχουν καρφίτσωμένες στον τοίχο. Η μικρή το κοιτάζει και λέει “wow, they pay teachers really badly” και η δασκάλα της συμφωνεί. Το κορίτσι προερχόμενο από ένα διαφορετικό περιβάλλον έρχεται αντιμέτωπο με την υλική αποτύπωση της ταξικής διαφοράς, η οποία την εντυπωσιάζει αφού θαυμάζει πολύ τη δασκάλα της και εκτιμάει

τους μορφωμένους ανθρώπους, τους προτιμάει από τους βολεμένους γονείς της. Όταν το πλάνο ανοίγει και κοιτάζουμε κι εμείς το μονόχωρο αυτό σπιτάκι, διαπιστώνουμε πως όλοι οι τοίχοι είναι γεμάτοι με παιδικές ζωγραφιές (κυριαρχεί ένα ουράνιο τόξο και μια μέδουσα), η διακόσμηση θυμίζει σχολική τάξη. Υπάρχει μια δερμάτινη πολυθρόνα και ένα πολύ μικρό γραφείο, ντοσιέ και τετράδια, φυτά. Ένα μονό κρεβάτι, κάτω από το οποίο ξεχωρίζουν κούτες που μοιάζει να έχουν βιβλία και χαρτιά. Βιβλία (μάλλον παιδικά) υπάρχουν και στο περβάζι. Κρεμασμένη σε μια κρεμάστρα και η «στολή» του επαγγέλματος: ένα λουλουδάτο φόρεμα και μια χρωματιστή ζακέτα. Μοιάζει με σπίτι-καταφύγιο της (κάθε) δασκάλας. Στην κουβέντα των δύο ηρωίδων, η δασκάλα εξομολογείται πως αγάπησε αυτό το σπιτάκι, ενώ στο τραγούδι που ακολουθεί ένας στίχος λέει “on this chair I can write my lessons” και στο ρεφραίν “it isn’t much, but it’s enough for me”. Αυτή η φράση στα ελληνικά μεταφράζεται «είναι μικρό, αλλά εγώ εδώ μπορώ να ζω» – ίσως αυθαίρετα φαντάζομαι ένα ειρωνικό κλείσιμο του ματιού.

Μικρά οικιακά πορτρέτα⁷

Στο πρώτο σπίτι μένει η Άσπα (34), με την οποία δουλεύαμε μαζί στο ίδιο σχολείο τα δύο προηγούμενα χρόνια. Είναι αναπληρώτρια δασκάλα. Η καταγωγή της είναι από μια μικρή πόλη της Μακεδονίας, έχει μεγαλώσει εκεί, έχει σπουδάσει στη Θεσσαλονίκη και έχει δουλέψει σε διάφορα σημεία της χώρας (Μυτιλήνη-σε κλειστές δομές προσφύγων, Αρκαδία, Σέριφο, Καστελόριζο, Αθήνα). Το σπίτι στο οποίο την επισκέφτηκα βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας, είναι το δώμα στην ταράτσα μιας πολυκατοικίας, γύρω στα 20 τετραγωνικά μέτρα.

Στο δεύτερο σπίτι μένει η Σοφία (37), μαζί με τον σύζυγό της, έναν σκύλο, και τον Μάξιμο (3). Είναι αναπληρώτρια νηπιαγωγός παράλληλης στήριξης. Είναι η δεύτερη χρονιά που δουλεύει στο δημόσιο – τα προηγούμενα χρόνια ήταν ιδιωτική υπάλληλος στον χώρο της ένδυσης. Η καταγωγή της είναι επίσης από τη Μακεδονία (Θεσσαλονίκη), αλλά εδώ και κάποια χρόνια ζει στην Αθήνα, την οποία νιώθει πλέον σπίτι της. Το διαμέρισμα που νοικιάζουν βρίσκεται στο Παγκράτι. Είναι μεγάλο, φωτεινό και πολύ προσεκτικά διακοσμημένο. Ο σύζυγος της Σοφίας είναι ηθοποιός, εργάζεται κι εκείνος με αντίστοιχη εργασιακή επισφάλεια και έλλειψη σταθερών συμβάσεων (τώρα στο θέατρο, τις προηγούμενες σεζόν στην τηλεόραση). Τον γνώρισα, αλλά δεν αλληλεπιδράσαμε παραπάνω όσο βρισκόμουν στο σπίτι τους.

Στο τρίτο σπίτι μένει η Μαίρη (56) και ο Αντώνης (55). Η Μαίρη είναι νηπιαγωγός και ο Αντώνης δάσκαλος. Είναι και οι δύο μόνιμοι και έχουν πάνω από 20 χρόνια προϋπηρεσία στη δημόσια εκπαίδευση. Δουλεύουν μαζί σε σχολεία της δυτικής Θεσσαλονίκης – το νηπιαγωγείο μοιράζεται την αυλή του με το δημοτικό. Το διαμέρισμά τους βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, κοντά στη Ρωμαϊκή Αγορά και είναι το πατρικό της Μαίρης, το οποίο ανακαίνισαν και μετακόμισαν σε αυτό, αφού μεγάλωσαν οι κόρες τους. Παλιότερα έμεναν

⁷ Δανείζομαι την ιδέα των πορτρέτων από το βιβλίο *The Comfort of Things* (Miller, 2008), το οποίο διαρθρώνεται σε κεφάλαια-πορτρέτα ανθρώπων εντός του οικιακού τους χώρου.

λίγο πιο πέρα, στην ίδια γειτονιά. Οι κόρες τους είναι 27 και 29 χρονών, ασχολούνται με τη μουσική. Η μικρότερη ζει στην Αθήνα.

Στο τέταρτο σπίτι μένει η Δήμητρα (50), η Χριστίνα (41), ο Πέτρος (11), ένας σκύλος και μία γάτα. Η Δήμητρα είναι καθηγήτρια κοινωνικών επιστημών στο IB ενός μεγάλου ιδιωτικού της Αθήνας – διδάσκει δηλαδή σε παιδιά λυκείου που ετοιμάζονται για σπουδές στο εξωτερικό, και η Χριστίνα είναι δασκάλα ελληνικών σε αγγλόφωνο ιδιωτικό δημοτικό σχολείο της πόλης. Μεγαλώνουν μαζί τον Πέτρο, ο οποίος είναι και αυτός μαθητής σε ιδιωτικό σχολείο – άλλο από αυτό που διδάσκει η Χριστίνα. Το σπίτι τους είναι στον λόφο Φιλοπάππου και μετακόμισαν σε αυτό πρόσφατα. Είναι διώροφο με πολύ ωραία έπιπλα και οικεία χρώματα. Το προηγούμενο ήταν επίσης στην ευρύτερη γειτονιά και αρκετά μικρότερο, όπως μου λένε.

Χάρτης ή διαδρομή: πώς περιγράφουμε τα σπίτια;

Στο βιβλίο του *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική* ο Μισέλ Ντε Σερτώ (2010, σ. 289) αναφέρεται σε μία έρευνα των Λιντ και Λαμπόφ, που αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι της Νέας Υόρκης περιγράφουν τα σπίτια τους. Σύμφωνα με τους ερευνητές, υπάρχουν δύο τρόποι που επιλέγουν οι άνθρωποι: ο χάρτης (map) και η διαδρομή (tour). Ο χάρτης είναι μια στατική περιγραφή (π.χ. δίπλα στην κουζίνα βρίσκεται το σαλόνι), ενώ η διαδρομή κινείται μέσα στον χώρο κατευθύνοντας το βλέμμα του ακροατή/αναγνώστη (π.χ. αν στρίψεις δεξιά, θα δεις το γραφείο μου). Για να περιγράψω τα σπίτια που επισκέφτηκα, συνδυάζω τη διαδρομή και τον χάρτη. Θα ήταν ανούσιο να επιχειρήσω μόνο λεκτικούς χάρτες, καθώς αυτό που με ενδιαφέρει να δείξω είναι οι χρήσεις των χώρων. Δεν έχει νόημα να κάνω μια αναλυτική περιγραφή των σπιτιών ή να δείξω τις κατόψεις τους. Άλλωστε και εγώ τα είδα ακολουθώντας τις κινήσεις των ανθρώπων που με υποδέχτηκαν. Όπως ήδη ανέφερα, η επίσκεψη είχε τη μορφή μιας πυκνής συζήτησης που άλλοτε συνέβαινε, ενόσω συμμετείχα σε κάτι άλλο που γινόταν, και άλλοτε περιλάμβανε μια μικρή ξενάγηση στο σπίτι, με σκοπό να μου επισημανθούν συγκεκριμένα σημεία. Για

παράδειγμα, μπαίνοντας στο σπίτι της Μαίρης και του Αντώνη βλέπεις την κουζίνα και αν στρίψεις αριστερά συναντάς το σαλόνι. Κάθισα στον καναπέ, το τραπεζάκι μπροστά ήταν συμμαζεμένο, η τηλεόραση ανοιχτή και χαμηλωμένη. Από το σημείο που καθόμουν μπορούσα να δω το μικρό γραφείο με τον υπολογιστή που χρησιμοποιεί κυρίως η Μαίρη για την προετοιμασία της. Μετά από λίγη ώρα σηκώθηκα ακολουθώντας την στα μέσα δωμάτια. Πέρα από τον ενιαίο χώρο της κουζίνας και του σαλονιού, στο σπίτι υπάρχουν δύο ακόμα δωμάτια. Κάποιες άλλες στιγμές χρειάζεται η στατική περιγραφή – η λίστα των αντικειμένων που βρίσκονται σε ένα σημείο –, γιατί μέσα από τη συλλογή και την περιγραφή τους διαφαίνεται κάτι ουσιώδες, αναδύεται η ταυτότητα του σπιτιού και των ενοίκων του. Το υπνοδωμάτιο του Αντώνη και της Μαίρης είναι γεμάτο με τα αναμνηστικά δώρα των παιδιών του νηπιαγωγείου. Δίπλα και απέναντι από το διπλό κρεβάτι είναι στολισμένες φωτογραφίες τάξεων, ζωγραφιές και μικρές κατασκευές. Στη βιβλιοθήκη υπάρχουν κουτιά γεμάτα και αυτά με αναμνηστικά.

Αντίστοιχα, η στατική περιγραφή είναι απαραίτητη για το σπίτι της Σοφίας, ώστε να φανεί η ιδιαίτερη μέριμνα που έχει δοθεί στη διακόσμηση. Για το σπίτι της Άσπας η κάτοψη μπορεί να δείξει το μικρό μέγεθος του χώρου – πώς όλα συμβαίνουν πολύ κοντά, σε μικρές αποστάσεις. Ωστόσο, ο χάρτης δεν αρκεί για να περιγράψει την αίσθηση αυτού του μικρού διαμερίσματος. Ο χάρτης και η διαδρομή εντάσσονται οργανικά μέσα στις αφηγήσεις των ιστοριών, μέσα σε συγκεκριμένα παραδείγματα, φωτίζοντας ορισμένες πτυχές.

Θα έβλεπες εδώ τα κουκλάκια του νηπιαγωγείου: εγγραφές του σχολείου στο σπίτι

Αν κάνουμε την υπόθεση πως η δουλειά των εκπαιδευτικών είναι μια δουλειά που συνεχίζεται στο σπίτι, και μάλιστα πως βρίσκεται μη-οριοθετημένη μέσα σε αυτό το συνεχές παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας, που αναφέρθηκε παραπάνω, οφείλουμε να αναζητήσουμε τα σημάδια αυτής της συνθήκης στον χώρο. Να δούμε παράλληλα ποιες από τις πρακτικές που εγγράφονται σε αυτόν επιβεβαιώνουν την αρχική

υπόθεση. Αλλά και τι μπορεί να φανερώνει το σπίτι και ο τρόπος, με τον οποίον το σπίτι επικοινωνεί με τη δουλειά μέσω αυτών των πρακτικών, για το ίδιο το επάγγελμα – να βρούμε δηλαδή τη σύνδεση οικιακότητας και εργασίας, τις ιστορίες που μας λέει το σπίτι για τη δουλειά. Αυτές οι ιστορίες μπορεί να αφορούν τις εργασιακές συνθήκες και τα εξωγενώς επιβεβλημένα δεδομένα, ενώ μπορεί να είναι περισσότερο εσωτερικές και ιδιοσυγκρασιακές. Να έχουν να κάνουν με τον χαρακτήρα και την (επαγγελματική) ταυτότητα, να μας αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται η εργασία και επιτελείται ο εκπαιδευτικός ρόλος. Μέσα στον οικιακό χώρο βλέπουμε πρακτικές, συμπεριφορές και αντικείμενα σε αλληλεπίδραση με τα υποκείμενα· βλέπουμε πώς η εργασία κατοικεί μαζί με τα άτομα.

Η δουλειά των εκπαιδευτικών δεν είναι ένα επάγγελμα που κατατάσσεται σε αυτά που γίνονται από το σπίτι. Οι εργαζόμενες/οι στον τομέα της εκπαίδευσης δεν κάνουν αναγνωρισμένα καθημερινή τηλεργασία (παρά μόνο σε ειδικές περιστάσεις), δεν τους παρέχονται συσκευές, ώστε να συνεχίσουν τη δουλειά τους από το σπίτι, όταν φεύγουν από τον οριοθετημένο χώρο εργασίας που είναι το σχολείο. Ωστόσο, ανομολόγητα θεωρείται σχεδόν αυτονόητο ότι η δουλειά συνεχίζεται στο σπίτι εκτός του καθορισμένου διδακτικού και εργασιακού ωραρίου. Ο χαρακτήρας της δουλειάς που απαιτείται για την επόμενη μέρα διαφέρει ανάλογα τη βαθμίδα εκπαίδευσης και η προετοιμασία μπορεί να έχει ποικίλες μορφές ανάλογα το σχολείο, την τάξη, την περιοχή, αλλά και το στυλ διδασκαλίας που υιοθετεί κάθε εκπαιδευτικός. Αυτό σημαίνει πως δεν υπάρχει μία και ομοιογενής μορφή εργασίας από το σπίτι, ούτε ένα συγκεκριμένο τελετουργικό που ακολουθείται ίδιο και απaráλλαχτο καθημερινά. Η προετοιμασία επίσης διαφέρει από χρονιά σε χρονιά, τροποποιείται ανάλογα την εμπειρία που αποκτιέται ή τις εξωτερικές αλλαγές, όπως η μετάβαση στην ψηφιακή εποχή. Ρώτησα όλες όσες συνάντησα πού δουλεύουν (σε ποιο μέρος του σπιτιού) και τι ετοιμάζουν στο σπίτι για το σχολείο. Παίρνοντας ως δεδομένη τη δική μου εργασιακή και οικογενειακή εμπειρία, ήμουν προετοιμασμένη να δω διαφορετικές μορφές «γραφείων» και τετράδια φωλιασμένα στο τραπέζι της κουζίνας.

Πράγματι, ο Αντώνης μού είπε πως εκείνος πάντα διόρθωνε εκεί, στο τραπέζι της κουζίνας, αν και φέτος δεν χρειάζεται να το κάνει, καθώς έχει ώρες κυρίως στο ολοήμερο, που δεν απαιτούν προετοιμασία ύλης. Η Μαίρη χρησιμοποιεί πολύ τον υπολογιστή πια. Τα τελευταία χρόνια πέρα από τις διοικητικές δουλειές που αναπόφευκτα αναλαμβάνουν οι εργαζόμενοι στα νηπιαγωγεία (ενημέρωση ιστοσελίδας, απουσίες και άλλες ενέργειες στο myschool), μεγάλο τμήμα και της καθαρά παιδαγωγικής δουλειάς έχει ψηφιοποιηθεί. Μου λέει πως το πρώτο πράγμα που κάνει πια μπαίνοντας στην τάξη είναι να ανοίξει τον υπολογιστή: από εκεί θα δείξει στα νήπια ό,τι τους έχει ετοιμάσει. Προφανώς χρησιμοποιεί και βιβλία, κάνουν κατασκευές, αλλά τα έγχαρτα υλικά έχουν περιοριστεί εμφανώς. Για αυτό και είναι λιγότερο ορατά τα υλικά του σχολείου στον οικιακό χώρο. Πια είναι αποθηκευμένα στον υπολογιστή. Η περίοδος της πανδημίας ωστόσο, παρά την ψηφιακότητα που επέβαλε, είχε μετατρέψει το σπίτι σε σχολείο. «Τότε ναι, το σπίτι ήταν σχολείο» μου λέει, και ο Αντώνης συμφωνεί. Στη βιβλιογραφία, όπως συζητήθηκε παραπάνω, καταγράφεται η ρευστοποίηση των ορίων και η μετατροπή του οικιακού χώρου σε εργασιακό κατά την επιβολή των μέτρων για τον περιορισμό του ιού (Clark κ.ά., 2021; Gezici Yalçın & Düzen, 2022; Waismel-Manor κ.ά., 2021). Πρόκειται για την κανονικοποίηση της εγκατάστασης της εργασίας στο σπίτι, η οποία διευρύνθηκε και εδραιώθηκε. Αν και οι δύο τους πάλεψαν για να μη μεταφερθεί η δουλειά στο σπίτι με αυτούς τους όρους και άσκησαν κριτική στην ελλιπή υλικοτεχνική υποστήριξη, σύντομα υπέκυψαν για χάρη των παιδιών και οργάνωσαν τα διαδικτυακά μαθήματά τους. Η Μαίρη είχε ένα μικρό τραπεζάκι δίπλα στο γραφείο της με ό,τι θα χρειαζόταν κατά τη διάρκεια του μαθήματος – σαν να παίζει κουκλοθέατρο ή θέατρο σκιών. Σκηνοθετούσαν διάφορες μικρές ανατροπές στη ρουτίνα, έκαναν πλάκα με τα παιδιά αλλά και μεταξύ τους, όπως τη μέρα που ο Αντώνης καλωσόρισε εκείνος τα νήπια αντί για τη δασκάλα τους. Η αποκάλυψη και η κοινοποίηση του οικιακού χώρου, το άνοιγμά του προς τον κόσμο της εργασίας απαιτεί την κατάλληλη σκηνοθεσία, μια μικρο-σκηνοθεσία της καθημερινής ζωής, μαζί με την απαραίτητη σκηνογραφία (τα χρηστικά αντικείμενα, το φροντισμένο σαλόνι πίσω από την κάμερα) (Waismel-Manor κ.ά., 2021).

Πέρα από τη μετάβαση στην ψηφιακή εποχή, που έσβησε κάποια από τα ίχνη του σχολείου στον οικιακό χώρο, αυτό συνέβη στο σπίτι του Αντώνη και της Μαίρης εξαιτίας και της μετακόμισης σε άλλο σπίτι από αυτό, στο οποίο ζούσαν παλιότερα, όταν οι κόρες τους ήταν μικρές. Έτσι, δεν μεταφέρθηκαν όλα τα παιδικά πράγματα στο νέο σπίτι, αφού οι κόρες τους ήταν ήδη μεγάλες και έκτοτε ζουν μόνες τους. Το ένα από τα δύο δωμάτια του σπιτιού θυμίζει ανακατασκευασμένο παιδικό/εφηβικό δωμάτιο. Έχει τα χαρακτηριστικά επιχρωματισμένα ξύλινα έπιπλα που εντοπίζονται σε πολλά παιδικά δωμάτια των αρχών του 2000. Σε μια από αυτές τις ντουλάπες υπάρχει το πολύ ταξινομημένο αρχείο του ζευγαριού, το οποίο η Μαίρη μου δείχνει με περηφάνια⁸. Σύμφωνα με την Arlette Farge (2004, σ. 21), «[τ]ο αρχείο προϋποθέτει τον αρχειονόμο: το χέρι που συλλέγει και ταξινομεί». Η συλλογή και η ταξινόμηση έχουν υποκείμενο που τις επιτελεί, είναι διαδικασίες επιλογής· αποτελούν εκφράσεις της ενεργού κατασκευής του εαυτού και της επαγγελματικής ταυτότητας μέσα από τη διατήρηση του ίχνους του παρελθόντος. Η αρχειοθέτηση των «καλών στιγμών» κρύβει μια περηφάνια, ενώ επιβεβαιώνει τη διάρκεια της δουλειάς, τη σημασία της χρονικότητας. Είναι τα τεκμήρια της προσωπικής ιστορίας, τα οποία διατηρούνται εν προκειμένω σε συνάρτηση με τη μονιμότητα. Είναι τα πολύτιμα υλικά που μετακόμισαν στο νέο σπίτι, που επιλέχθηκαν να ακολουθήσουν το ζευγάρι στο νέο του σπίτι, που εγκαταστάθηκαν στο ανακατασκευασμένο εφηβικό δωμάτιο και αποτελούν το νήμα που συνδέει τα υποκείμενα με το (εργασιακό) παρελθόν. Ένα κομμάτι της εργασίας καταλαμβάνει οικιακό χώρο, συλλέγεται μέσα σε χρωματιστούς φακέλους από το χέρι των ανεπίσημων αρχειονόμων. Ανοίγοντας τους φακέλους βρίσκουμε κυρίως υλικό από σχολικές γιορτές, στεκόμαστε στα τεκμήρια που αφορούν την επέτειο του Πολυτεχνείου. Υπάρχει υλικό για το δημοτικό, το οποίο όμως έχει ετοιμάσει η Μαίρη.

Οι δύο τους συνεργάζονταν πολύ, ειδικά παλαιότερα. Μου μιλούν με νοσταλγία για την προετοιμασία μιας παράστασης του Μεγάλου μας Τσίρκου, για την οποία κάθισαν ώρες μαζί να καθαρογράψουν τους διαλόγους και ξενύχτησαν με διπλά κασετόφωνα για να γράψουν τα τραγούδια σε χρηστική μορφή. Καθώς μιλάνε για αυτή την εμπειρία, μοιάζουν

⁸ Στο παράρτημα: φωτογραφίες από αυτό το αρχείο.

χαρούμενοι – σαν να μοιράζονται μαζί μου ένα μυστικό – και ταυτόχρονα διαπιστώνω και κάτι ακόμα. Το σύνολο της δουλειάς τους στο σχολείο, η κοινότητα γύρω από αυτό και τα παιδιά είναι παρόντα στο σπίτι και στη μεταξύ τους σχέση. Μοιάζει σαν να εμπλουτίζουν τον κοινό κώδικα επικοινωνίας που έχουν, σαν να είναι κομμάτι της γλώσσας της αγάπης τους. Αυτό το μοίρασμα γίνεται αβίαστα, όταν μιλάνε για τους συνδικαλιστές ή για τα παιδιά, που παρατηρούν να μεγαλώνουν και έχουν υπάρξει μαθητές και των δύο σε διαφορετικές ηλικίες. Μιλάνε για το επάγγελμα με μοιρασμένη αγάπη και περηφάνια, υπάρχει μια αίσθηση σημασίας και νοήματος, φυσικότητα και οικειότητα. «Αν ερχόσουν την προηγούμενη εβδομάδα, θα έβλεπες εδώ τα κουκλάκια του νηπιαγωγείου που τα είχα φέρει για να πλύνω», λέει η Μαίρη. Το σπίτι συμπληρώνει τα κενά του σχολείου. Υπάρχουν πράγματα που δεν μπορούν παρά να γίνουν στον οικιακό χώρο, αφού στον εργασιακό δεν υπάρχει περιθώριο για αυτά. Αυτές οι δραστηριότητες δεν υπολογίζονται, δεν εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, οι εκπαιδευτικοί δεν πληρώνονται για ό,τι προετοιμάζουν εκτός του σχολικού ωραρίου. Κι όμως, το σχολικό ωράριο δεν θα μπορούσε με κανέναν τρόπο να σταθεί χωρίς τον οικιακό χρόνο προετοιμασίας. Δεν μπορώ να σκεφτώ πόσο διαφορετικό θα ήταν το σχολείο χωρίς αυτή την υποστηρικτική δομή που ξεκινάει από το σπίτι και συχνά έχει πολύ απτές μορφές. Πέρα από την προετοιμασία της ύλης, το διάβασμα ή το διόρθωμα, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να συμπληρώσουν το σχολείο και με τα υλικά του σπιτιού (με το πλυντήριο για τα κουκλάκια, με αγορές ειδών που δεν είναι διαθέσιμα στο σχολείο). Κι αν το πλυντήριο πλένει τα λούτρινα ζωάκια του νηπιαγωγείου μαζί με το κάλυμμα του καναπέ του σπιτιού; Μήπως αυτή δεν είναι μια υλική απόδειξη της ρευστοποίησης των ορίων της οικιακότητας και της εργασίας; Πράγματα που μπλέκονται καθώς πλένονται μαζί, από εργαζόμενες που τυχαίνει να έρχονται αντιμέτωπες με το στερεότυπο της τεμπελιάς, που θέλει τους/τις εκπαιδευτικούς να δουλεύουν λίγο και να έχουν πολλές διακοπές. Στο σπίτι της Μαίρης και του Αντώνη τα σημάδια του σχολείου είναι παντού: κάτω από το πανέρι με το ψωμί, πάνω στον φούρνο μικροκυμάτων βρίσκονται ακουμπισμένες οι φετινές ζωγραφιές των παιδιών. Μπαίνοντας στο σπίτι, η Μαίρη τις αφήνει εκεί. Περιμένουν το τέλος της σχολικής χρονιάς, για να ταξινομηθούν στα αντίστοιχα κουτιά μαζί με τις προηγούμενες.

**

Στο σπίτι της Άσπας δεν υπάρχει καθόλου γραφείο. Προετοιμάζεται για την επόμενη μέρα καθισμένη στο κρεβάτι. Τα πράγματα του σχολείου (κάποια υλικά και σχολικά βιβλία) βρίσκονται σε ένα κουτί και μια μεγάλη σακούλα, των οποίων το περιεχόμενο δεν είναι ορατό. Δεν υπάρχει καμία ζωγραφιά, κανένα σημείωμα, κανένα «κυρία σ' αγαπώ». Σκόπιμα, λέει, θέλει να το κρατάει μη-δασκαλίστικο. Τη μία φορά που την επισκέπτομαι, καθόμαστε μαζί στο πάτωμα και διπλώνουμε χάρτινα βιβλιαράκια για μια δράση του ομίλου του οποίου είναι υπεύθυνη. Της λέω πως και εγώ συχνά κάνω τέτοιες δουλειές στο πάτωμα ή το κρεβάτι μου. Μου εξηγεί πως θα ήθελε πολύ να μπορούσε να τα κάνει όλα στο σχολείο, να κάθεται περισσότερες ώρες στην τάξη και να ετοιμάζει ό,τι χρειάζεται. Είχε προσπαθήσει, αλλά αυτό δεν ήταν εφικτό, αφού η τάξη χρησιμοποιόταν μετά το σχολάσμα για το ολοήμερο. Τα φυτά και οι γλάστρες που είχε βάλει στην τάξη ήταν μια προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση: για να μοιάζει το επαγγελματικό περιβάλλον λίγο περισσότερο «σπιτένιο».

Η Χριστίνα δεν φέρνει δουλειά για το σπίτι εδώ και πολλά χρόνια· όλη η δουλειά γίνεται στο σχολείο. Βέβαια, παραμένει στο σχολείο κάθε μέρα οχτώ ώρες, κάτι που δεν συμβαίνει στη δημόσια εκπαίδευση. Στο ιδιωτικό σχολείο που εργάζεται τηρείται συγκεκριμένο ωράριο, ενώ υπάρχουν προαποφασισμένα σχέδια μαθήματος (τα οποία ετοιμάζουν οι δάσκαλοι και μοιράζονται με τους υπόλοιπους που διδάσκουν το ίδιο μάθημα) και ομογενοποιημένες τεχνικές διόρθωσης και διαχείρισης της τάξης. Η παιδαγωγική δουλειά μοιάζει περισσότερο οργανωμένη και συστηματοποιημένη. Στο σπίτι δεν υπάρχουν σημάδια της και εγγραφές της στον χώρο, πέρα ίσως από ένα-δύο δώρα μαθητ(ρι)ών, τα οποία μάλιστα σχολιάζουμε πως είναι πολύ ακριβά και πολυτελή λόγω της φύσης του σχολείου στο οποίο δουλεύει. Το πλήρες ωράριό της μεταφράζεται και σε αυξημένο μισθό: είναι σαν να πληρώνεται υπερωρίες. Τις απογευματινές ώρες ασχολείται επαγγελματικά με άλλο αντικείμενο. Η Δήμητρα δουλεύει πιο πολύ από το σπίτι, με τρόπο ασταθή και απρόβλεπτο, ανοίγει το λάπτοπ όταν υπάρχει γύρω της κίνηση και φασαρία, ακόμα και σε σπίτια φίλων. Όταν φεύγει με τον Πέτρο για το κολυμβητήριο, το παίρνει μαζί της,

ελπίζοντας να δουλέψει όσο τον περιμένει. Αυτή την περίοδο έχει να διορθώσει κάποιες εργασίες και να βάλει τελικούς βαθμούς – αν καταλαβαίνω σωστά. Εννοείται πως τα αρχεία και των δύο είναι μόνο ψηφιακά.

Έχω μια ιδέα!

(μη) μαμαδίστικες πρακτικές και κατασκευές

Για τη Σοφία η δουλειά στο σπίτι, η προετοιμασία για το σχολείο έχει μια δεδομένη υλικότητα. Είναι πάντα κάτι που έχει να φτιάξει με τα χέρια της: πάντα γυρίζει σε αυτή την κατασκευαστική πλευρά της δουλειάς, όταν αναφέρεται σε κάτι που αφορά το σχολείο. Λόγω της φύσης ίσως της δουλειάς που αναλαμβάνουν οι εκπαιδευτικοί της παράλληλης στήριξης και λόγω της διάρθρωσης του αναλυτικού προγράμματος του νηπιαγωγείου, στο σπίτι δεν φτάνουν πολλά. Δεν αναφέρεται καθόλου στο παιδί που έχει αναλάβει, τι αναπηρία έχει, τι χρειάζεται να κάνει για να το υποστηρίξει, μου λέει μόνο πως είναι μια δύσκολη περίπτωση. Δεν επιμένω περισσότερο, με κατευθύνει εκείνη σταδιακά. Στη Σοφία αρέσει να κατασκευάζει και θέλει να φτιάχνει όμορφα πράγματα και για τα παιδιά στο σχολείο. Αντικείμενα που απαιτούν ιδιαίτερη τεχνική γίνονται στο σπίτι, ώστε να είναι σίγουρη πως θα βγουν σωστά. Έχει κουτιά με διάφορα υλικά, τα οποία όμως δεν φαίνονται, είναι οργανωμένα μέσα σε μια ντουλάπα στον διάδρομο ανάμεσα στο υπνοδωμάτιο του ζευγαριού (δεν το είδα) και το παιδικό δωμάτιο. Αυτά τα υλικά τα μοιράζεται ούτως ή άλλως και με τον γιο της ή και με άλλα παιδάκια που μπορεί να έρθουν επίσκεψη. Κυρίως όμως τα χρησιμοποιεί και για τα δικά της μη-σχολικά πρότζεκτ. Τα διαχωρίζει μάλιστα στην κουβέντα μας σε «κανονικά και κάποια παιδικά». Ζωγραφίζει καμβάδες, φτιάχνει χάρτινα έπιπλα και διακοσμητικά, τα οποία βρίσκονται στα περισσότερα σημεία του σπιτιού ανάμεσα σε γλάστρες με πολύ περιποιημένα φυτά εσωτερικού χώρου. Σύμφωνα με τον Miller (2008) τα πράγματα που έχει κανείς στο σπίτι του δεν είναι μια τυχαία συλλογή, αλλά αντικείμενα που αποκτήθηκαν σταδιακά για να εκφράσουν το άτομο ή το νοικοκυριό. Η προσεκτική διακόσμηση είναι μια μορφή

έκφρασης. Μπορούμε άρα να αποπειραθούμε να διαβάσουμε τους ανθρώπους μέσα από τα αντικείμενα και τα σπίτια τους. Στις διάφορες «ενήλικες» κατασκευές, μου λέει πως προσπαθεί να εμπλέκει τον Μάξιμο, τον αφήνει να την ακολουθεί, του δίνει να βάλει και εκείνος. Συζητάμε πως σπάνια έχει ιδέες από μόνη της. Συνήθως βλέπει κάτι που της αρέσει και το αντιγράφει. Αξιοποιεί πολλές ιδέες που κυκλοφορούν στα social media και το Pinterest τόσο για να προτείνει δραστηριότητες στο σχολείο, όσο και για να απασχολήσει δημιουργικά τον Μάξιμο. Μοιάζει σαν αυτή η αναζήτηση και οι δοκιμές στο σπίτι να εισάγουν μια παράλληλη διαδικασία: ο εμπλουτισμός της παιδαγωγικής γνώσης, η συλλογή ιδεών και εκπαιδευτικού υλικού για την τάξη, μαζί με τη δημιουργική επιτέλεση της μητρότητας. Ακολουθεί τις διάσημες τάσεις (όπως το sensory play) και μου φαίνεται πως θα ήθελε ιδανικά να φέρνει στο σχολείο ό,τι θα ήθελε να προσφέρεται και στον γιο της. Άλλωστε, μου λέει πως την προβληματίζει ότι στο δημόσιο σχολείο της γειτονιάς, όπου ανήκουν και θα γράψει τον μικρό, η νηπιαγωγός είναι μεγάλη σε ηλικία και απρόθυμη για οτιδήποτε πέρα από τα απολύτως προβλεπόμενα. Στη συζήτησή μας έρχεται συχνά το χάσμα γενεών που διακρίνει στα νηπιαγωγεία που έχει δουλέψει («οι μόνιμες δεν πολυενδιαφέρονται»). Την απασχολεί πολύ ότι οι νεότερες εκπαιδευτικοί λόγω της δομής του συστήματος έχουμε συχνά μειωμένες αρμοδιότητες (θέσεις ολοήμερου ή παράλληλης στήριξης) και έτσι όχι τόσες ευκαιρίες να αναλάβουμε ευθύνες και να διδάξουμε στα παιδιά πιο φρέσκα πράγματα. Με αφορμή ένα κεντητό μαξιλαράκι που έχει φτιάξει η μαμά της για το παιδικό δωμάτιο, συζητάμε για τις πιο παραδοσιακές κατασκευές, το κέντημα και τα υφαντά, τα οποία εγώ σε γενικές γραμμές απολαμβάνω. Μου λέει πως εκείνη τα βαριέται, κάπως τα αποστρέφεται. Μου λέει πως ακόμα και στα φαγητά «τα πιο μαμαδίστικα» δεν της βγαίνουν καλά και θέλει να κάνει άλλα πράγματα «μη μαμαδίστικα». Για τη Hannah Arendt (2020), οι πρακτικές έχουν χαρακτήρα αποκαλυπτικό και δηλωτικό για το υποκείμενο που πράττει – όλα είναι σημαντικά καθώς συνθέτουν το παζλ της καθημερινής ζωής. Η καθημερινότητα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις μας (Χαϊδοπούλου-Βρυχεία, 2013).

Τρώμε (εγώ και ο Μάξιμος) κάτι νόστιμα «μη μαμαδίστικά» τυροπιτάκια που έχει φτιάξει η Σοφία και τα έχει τοποθετημένα σε μια μεγάλη πιατέλα στην κουζίνα – νιώθω πως αυτή

είναι μια εικόνα που έχω δει στο Instagram. Συνολικά το σπίτι της Σοφίας αποπνέει μια τέτοια αισθητική, ενώ παράλληλα είναι ένα πολύ τακτικό και όμορφο εργαστήριο. Δεν οριοθετείται κάπου δεδομένα η δουλειά και οι κατασκευές. Μπορούν να συμβούν οπουδήποτε. Ακολουθούν τα βήματα του μικρού Μάξιμου, από την κουζίνα και την κατάψυξη (μου απαριθμεί τα υλικά του χειροποίητου παγωτού που τρώει και είναι εμφανές πως ήταν μπροστά στη διαδικασία παρασκευής του), στο μπαλκόνι που παίζει με το λάστιχο πολύ ελεύθερα χωρίς η μαμά του να παρεμβαίνει καθόλου («έχω διαβάσει πως είναι πολύ σημαντικό και βοηθητικό για την ανάπτυξή του» μου λέει Σοφία) και στο παιδικό του δωμάτιο, όπου βρίσκεται ο χάρτινος χειροποίητος πιγκουίνος που «τρώει» ψαράκια και βοηθάει στην εκμάθηση των αριθμών και έρχεται μαζί μας μετά στο σαλόνι. Το λεξιλόγιο και οι πρακτικές του σχολείου επαναλαμβάνονται μέσα στο σπίτι, οι ρουτίνες του αντανakλώνται στη μεταξύ τους επικοινωνία. Παρατηρώ ότι το παιδί είναι πολύ άνετο με την παρουσία μου ήδη από τα πρώτα λεπτά. Θέλει να παίζει με το πειρατικό του καράβι, αλλά στο πάτωμα είναι ήδη απλωμένο ένα παζλ. Η μαμά του προσπαθεί να τον πείσει να το ολοκληρώσει, αλλά εκείνος μοιάζει να μην πολυενδιαφέρεται. Κάποια στιγμή του λέει μάλιστα να το τελειώσουν «για να δείξουμε στη Νίκη τι ωραία που το κάνεις». Όταν ούτε αυτό πιάνει, το παζλ μαζεύεται. Προσέχω το δωμάτιο. Είναι και αυτό συμμαζεμένο: υπάρχει ένα μικρό γραφειάκι με κάποια χαρτιά και χρώματα, μερικά βιβλία σε ένα κουτί στο πάτωμα και κάποια σε ένα ράφι, τα παιχνίδια τακτοποιημένα στο πλάι, απλά και φροντισμένα διακοσμητικά, ανοιχτόχρωμο χαλί και υπερυψωμένο κρεβάτι. Φαίνεται πως έχει αφιερωθεί χρόνος και σκέψη (και) στη διαμόρφωση του παιδικού δωματίου, όπως και του υπόλοιπου σπιτιού.

Όταν προκύπτει πως θα ήταν ωραία να ζωγραφίσουμε και η Σοφία φέρνει από την ντουλάπα του διαδρόμου το κουτί με τα χρώματα, είναι αυτονόητο πως «θα βάλουμε χαρτιά κάτω, για να μη λερώσουμε». Δίνονται πολλές οδηγίες αλλά με χαλαρότητα και φυσικότητα. Δείχνει στον Μάξιμο πώς να κάνει τι: «αυτό θα είναι η βάση σου και θα βάψεις εδώ. Κοίτα, βουτάς εδώ και... [του δείχνει]. Κάθε φορά που θες να αλλάξεις χρώμα, θα το ξεπλένεις, να έτσι... [τον αφήνει να δοκιμάσει]. Θέλει πιο πολύ να επιμένεις». Αφού δεν μας ικανοποιούν πολύ οι νερομπογιές, ανοίγουμε κάτι καινούργια σωληνάρια με χρώμα

και αφήνει τον Μάξιμο να διαλέξει ποια θέλει να βάλει στην παλέτα. Μιλάμε για τα χρώματα που τελείωσαν. Ο μικρός συμμετέχει κανονικά στην κουβέντα. Τον ρωτάει αν θυμάται τι ήταν αυτό που είχαν φτιάξει με τη φίλη του τις προάλλες. Όσο ζωγραφίζουμε, ρωτάω τον Μάξιμο τι έκανε σήμερα στο σχολείο και μου λέει «δεν ξέρω» – η Σοφία σχολιάζει κάπως χαριτωμένα και πειραγμένα «δεν ξέρω, κλασική απάντηση». Φτιάχνω ένα μικρό βιβλίο από ένα φύλλο χαρτί για τον Μάξιμο και του δείχνω πώς μπορεί να βάλει το χρώμα στη μία σελίδα, να το κλείσει κι αυτό να αποτυπωθεί στη διπλανή. Με παρακολουθεί με ενδιαφέρον. Κάπως του αρέσει η όλη διαδικασία. Μοιάζει πολύ μαθημένος και συνηθισμένος σε αυτά τα πράγματα. Πολύ άμεσα κάνει το ίδιο εκείνος. Σημειώνω πως ενώ δίνονται πολλές οδηγίες και υπάρχει οργάνωση, υπάρχει ταυτόχρονα και αρκετή χαλαρότητα – ως προς την σπατάλη των χρωμάτων ή την αυτενέργεια του παιδιού.

Όταν μαζεύουμε τα χρώματα και πάει να πλυθεί, τους ακούω από μέσα να μιλάνε και του λέει γελώντας κάπως «δεν με ρώτησες αυτή τη φορά αν κάνει να λερωθείς». Είναι τόσο εμφανές πως έχουν ρουτίνες και κώδικες. Επίσης ακούω τον μικρό να λέει «λοιπόν, έχω μια ιδέα!» και μέσα σε αυτή την τόσο μικρή και αθώα φράση ακούω λεξιλόγιο σχολείου. Ο τρόπος που μεγαλώνει ο Μάξιμος δεν βρίσκεται σε αντίθεση με τον τρόπο οργάνωσης του σχολείου και τις κυρίαρχες αφηγήσεις για την παιδική ηλικία. Το habitus της ανατροφής του εμπλουτίζεται από στοιχεία σχολικά και ενσωματωμένες στην καθημερινότητα παιδαγωγικές πρακτικές. Συνήθως, οι έρευνες επικεντρώνονται στην ασυνέχεια σχολείου-σπιτιού για να αιτιολογήσουν τη σχολική διαρροή και αποτυχία, τους τρόπους με τους οποίους η κυρίαρχη τάξη αναπαράγει τον εαυτό της δημιουργώντας μέσω της εκπαίδευσης αποκλεισμό (ενδεικτικά: Apple, 1982). Στην περίπτωση του σπιτιού των εκπαιδευτικών, αυτή η ασυνέχεια δεν υφίσταται. Αντίθετα, θα μπορούσαμε να πούμε πως το σπίτι και το σχολείο βρίσκονται σε ένα συνεχές (ανοριοθέτητο κι αυτό, όπως η ρευστότητα ανάμεσα σε παραγωγική και αναπαραγωγική εργασία που επιτελούν οι μητέρες-εκπαιδευτικοί). Τα παιδιά είναι απόλυτα εξοικειωμένα με τις πρακτικές και τους κανόνες του σχολείου πολύ πριν βρεθούν σε αυτό. Ο τρόπος της Σοφίας απέναντι στο παιδί της απηχεί τις παρατηρήσεις της έρευνας σχετικά με την ανατροφή των παιδιών από τη μεσαία τάξη. Ο

τρόπος με τον οποίο μεγαλώνει κανείς είναι μια μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου, μια μορφή πλούτου που μπορεί να αξιοποιηθεί προς όφελος του υποκειμένου (Bourdieu, 1973, 1986; Roksa & Potter, 2011), ενώ η διαδικασία της ανατροφής των παιδιών μεταβιβάζει πολιτισμική κληρονομιά μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων στρατηγικών. Συχνά μέσα από φαινομενικά απλές και ασήμαντες δραστηριότητες, όπως η συστηματική ανάγνωση βιβλίων ή συζήτηση με επιχειρήματα, οι γονείς ενεργοποιούν το δικό τους πολιτισμικό κεφάλαιο, ώστε να γίνει ωφέλιμο για την εκπαιδευτική εξέλιξη και επιτυχία των παιδιών τους (Dumais, 2006; Heath, 1982; Lareau, 1987, 2000; Perrier, 2013). Ανάλογα με τις δεξιότητες, την πρωτοβουλία, τις καταβολές και την κοινωνική τάξη, αυτή η διαδικασία παίρνει διαφορετικές μορφές και επηρεάζεται διαθεματικά ανάλογα με την πρόσβαση και τα διαθέσιμα μέσα. Για τη Lareau (2011, σ. 238) ο τύπος ανατροφής που ακολουθεί η μεσαία τάξη ορίζεται ως *συντονισμένη καλλιέργεια* (concerted cultivation), αφού πρόκειται για μια συστηματική προσπάθεια των γονιών να παρέχουν συνειδητά και συνεχόμενα φροντίδα στα παιδιά τους καλλιεργώντας γνωστικές και κοινωνικές δεξιότητες. Αυτή η φροντίδα εντοπίζεται στην ενασχόληση με το παιχνίδι, στο γέμισμα των κενών ωρών των παιδιών και την επιλογή κατάλληλων εξωσχολικών δραστηριοτήτων (Vincent & Ball, 2007). Στην ελληνική κοινωνία, αυτή η παιδοκεντρική αντίληψη μπορεί να εντοπιστεί ίσως με πιο διευρυμένο ταξικό πρόσημο (Φάκου, 2015). Καθώς είναι ευθυγραμμισμένη με τις προσδοκίες και τη θεσμική οργάνωση της κουλτούρας του σχολείου, η συντονισμένη καλλιέργεια κεφαλαιοποιείται ευκολότερα σε κοινωνικά οφέλη, όπως η επιτυχία στον ακαδημαϊκό χώρο. Η καθημερινή ενασχόληση της Σοφίας με τον Μάξιμο, η εφαρμογή εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στον «ελεύθερο» χρόνο τους και η χρήση του σχολικού λεξιλογίου, είναι παραδείγματα αυτού του τύπου ανατροφής. Η κουλτούρα του σχολείου εισχωρεί στο σπίτι, ενώ η μητρότητα γίνεται κίνητρο για τη δοκιμή παιδαγωγικών πρακτικών πρώτα στο σπίτι και ίσως μελλοντικά στο σχολείο. Η δουλειά της εκπαιδευτικού επιτελείται στον ελεύθερο χρόνο εντός του οικιακού χώρου, στον χρόνο της αναπαραγωγικής εργασίας και στο μέγιστο του παιδιού. Η συντονισμένη και νεωτερική προσέγγιση της Σοφίας εικονογραφείται από το διαμέρισμά της. Ένα σπίτι διακοσμημένο με προσοχή, που μοιάζει με τα σπίτια των περιοδικών και των social media.

Ένα σπίτι που έχει χώρο για το παιδί που παίζει και αναπτύσσεται σωστά. Μοιάζει με μια απόπειρα σταθερότητας και ηρεμίας – πρόκειται για έναν χώρο που δηλώνει πως τα πράγματα μπορούν να γίνουν, μπορούν να μοιάζουν μελετημένα και να είναι φροντισμένα. Αυτό δεν εκπλήσσει, γιατί όπως είδαμε παραπάνω, η διακόσμηση και η διάταξη του χώρου αποτελούν πραγματοποίηση ιδεών και επιθυμιών, είναι υλικές αποτυπώσεις της ιδεολογίας και της ταυτότητας (Λυδάκη, 2012).

Τέλος, η σχέση της Σοφίας με την εκπαίδευση εμποτίζεται από μια ευγνωμοσύνη. Παρόλη την πίκρα για την αδράνεια των συναδέρφων, τις αδικίες του συστήματος και την έλλειψη υποστήριξης και δικαιωμάτων (αναφέρει συγκεκριμένα την άδεια μητρότητας που διαφέρει για τις αναπληρώτριες και τις μόνιμες), η Σοφία αναγνωρίζει την αίσθηση ελευθερίας που έχει αποκτήσει δουλεύοντας στο δημόσιο. Οι προηγούμενες της δουλειές ήταν σε εμπορικά καταστήματα, όπου εργαζόταν υπερωρίες, χωρίς διακοπές, με γεμάτα σαββατοκύριακα. Μου λέει πως πέρυσι, την πρώτη της δηλαδή χρονιά στο νηπιαγωγείο, όταν γυρνούσε σπίτι από τη δουλειά «χαμογελούσε και έκλαιγε»: «Ήμουν τόσο χαρούμενη που δεν μπορούσα να το διαχειριστώ. Έφτανα στο σπίτι στις 13:15!». Στο σπίτι, τον προσωπικό, οικιακό χώρο, όπου η δουλειά παύει. Παύει όμως στα αλήθεια με βάση όσα παρατηρήθηκαν;

Το αυτοκίνητο-κατώφλι

Πριν από αρκετά χρόνια, πάνω από είκοσι, όταν οι κόρες τους ήταν μικρές, ο Αντώνης και η Μαίρη δούλευαν σε ένα χωριό του νομού Θεσσαλονίκης. Λόγω των συνθηκών και εξαιτίας της ανάγκης για καθημερινές μετακινήσεις, έγραψαν και τα κορίτσια στα σχολεία, στα οποία δούλευαν. Η μεγάλη τους κόρη πήγαινε σε κάποια από τις μικρές τάξεις του δημοτικού, ενώ η μικρή στα προνήπια. Αφού δεν υπήρχε δεύτερο νηπιαγωγείο, δασκάλα της ήταν η μαμά της. Κάθε μεσημέρι γυρνώντας με το αυτοκίνητο προς την πόλη, η Μαίρη ρωτούσε τη μεγάλη της κόρη τι έκαναν στο σχολείο και εκείνη απαντούσε αναλυτικά. Όταν τέλειωνε την αφήγηση, έπαιρνε τον λόγο και η μικρή, η οποία περιέγραφε εξίσου

αναλυτικά στη μαμά της τι είχαν κάνει μέσα στη μέρα. Της μιλούσε για τα πράγματα που είχαν κάνει νωρίτερα μαζί, σε τρίτο πρόσωπο, σαν να μην ήταν παρούσα – κάτι που με κάποιον τρόπο ίσχυε, αφού προηγουμένως ήταν η δασκάλα της και όχι η μαμά της. Μέσα από την τελετουργική καθημερινή εξιστόρηση («η κυρία μάς έδειξε/μας είπε») μαμά και κόρη εμπλέκονται σε ένα παιχνίδι αναστοχασμού της κοινής εμπειρίας, αλλά κυρίως μέσα στον ενδιάμεσο χώρο που είναι το αυτοκίνητο, μεταβαίνουν και πάλι στην οικογενειακή συνθήκη. Καθώς μετακινούνται και επιστρέφουν στην πόλη και το σπίτι, μεταβαίνουν στους ρόλους της μητέρας και της κόρης αφήνοντας πίσω τη δυναμική της δασκάλας και της μαθήτριας. Η διαδικασία της αφήγησης φτιάχνει χώρο, είναι πάντα η αφήγηση ενός ταξιδιού (Ντε Σερτώ, 2010). Η εξιστόρηση της σχολικής μέρας ορίζει τη διαδρομή μέσα από την οποία τα μέλη της σχολικής κοινότητας περνάνε, για να ξαναγίνουν τα μέλη της οικογένειας. Το αυτοκίνητο είναι η μετάβαση, το πορώδες σημείο-κατώφλι, ένας κλειστός κινητός ιδιωτικός χώρος που διασχίζει τον δημόσιο. Ο Bourdieu (2006, σ. 352) ορίζει το κατώφλι ως το «όριο μεταξύ δύο χώρων όπου συναντώνται οι ανταγωνιστικές αρχές και ο κόσμος αντιστρέφεται», ως το σημείο συνάντησης του μέσα και του έξω. Το αυτοκίνητο είναι ένα κατώφλι που μοιάζει με κάψουλα, ενώ η διαδρομή που κάνει και η αφήγηση της μικρής, που συντελείται εντός του, είναι μια γέφυρα ανάμεσα στον οικιακό και τον εργασιακό χρονοχώρο. Λειτουργεί σαν μια πρακτική επαναφοράς, μια τελετουργία, για να ικανοποιηθεί αυθόρμητα η ανάγκη να ξανασυναντηθούν η μαμά και η κόρη ως τέτοιες, να ανακτήσει η κόρη τον ρόλο και τη θέση της απέναντι στη μαμά της, να της δείξει και να της περιγράψει ποιες είχαν υπάρξει στο εκτός σπιτιού περιβάλλον. Στο αυτοκίνητο-κατώφλι είναι ακροάτρια και συμμετόχη και η άλλη κόρη: η σιωπηλή ακρόαση, η μη-παρέμβαση στο χαρακτηρισμό της μαμάς ως κυρίας και στη χρήση του τρίτου προσώπου συνηγορεί και επιβεβαιώνει αυτή τη μετάβαση – την καθαρή αντίληψη των ρόλων που αλλάζουν και των χώρων που επιβάλλουν διαφορετικές επιτελέσεις. Παύει όμως άραγε πότε η μαμά να είναι και δασκάλα;

Αφήνοντας αυτή την ερώτηση σκόπιμα ανοιχτή, προχωράω προς μία άλλη κατεύθυνση, προς μία καθημερινότητα που βιώνεται διαφορετικά.

**Είναι ωραίο να έχεις ένα σπίτι για να μένεις:
μετακομίζοντας και αναζητώντας το «κανονικό» σπίτι**

Το σπίτι της Άσπας είναι στη Νεάπολη Εξαρχείων, σε ένα μικρό στενό δρομάκι, σε μια πολυκατοικία αρκετά μεγάλη. Είναι μια παλιά αθηναϊκή πολυκατοικία με εγκαταλελειμμένο τραπεζάκι θυρωρού. Στο κουδούνι το επίθετο της Άσπας είναι γραμμένο στην αρσενική εκδοχή του – μια αρκετά συχνή συνήθεια προστασίας, να μη φαίνεται πως τα κορίτσια μένουν μόνα τους. Την πρώτη φορά που πηγαίνω, πηγαίνουμε μαζί. Έχουμε σχολάσει ίδια ώρα από το σχολείο και περπατάμε μαζί από το Κολωνάκι. Ανεβαίνουμε με το ασανσέρ στον τελευταίο όροφο και μετά άλλον έναν με τις σκάλες για να φτάσουμε στην ταράτσα, σπρώχνουμε την μικρή μεταλλική πόρτα και βγαίνουμε έξω. Έχει ζέστη και ήλιο. Ήξερα πως το σπίτι της Άσπας είναι ένα μικρό δώμα – ένα παλιό πλυσταριό που έχει μεταμορφωθεί σε μικροσκοπικό διαμέρισμα, πολύ ζεστό το καλοκαίρι, πολύ κρύο τον χειμώνα. Με καταπληκτική θέα και έκθετο στους ανέμους. Υπήρχαν μέρες που συναντιόμασταν το πρωί στο σχολείο και η Άσπα μου μιλούσε για τον αέρα που άκουσε μέσα στη νύχτα ή για το κλιματιστικό που δεν δουλεύει. Υπήρχαν και μέρες όμως που μιλούσαμε για τα κοτσύφια: πως ήρθαμε στην Αθήνα για να μάθουμε να ζούμε μέσα στα κελαηδίσματα των πουλιών, κοντά στους ψηλούς λόφους της πόλης, μέσα στο απρόβλεπτο πράσινο. Μοιραζόμασταν την αίσθηση του να μένεις σε ένα τόσο μικρό σπίτι. Ένα μικρό σπίτι, σαν δωμάτιο, που όμως βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, κοντά σε όλα, σύμβολο μιας ελευθερίας και τόσων δυνατοτήτων. Η Άσπα πολλές φορές μου είχε μιλήσει πολύ ενθουσιασμένη για τη θέα. Η ταράτσα βρίσκεται ανάμεσα στον Στρέφη και τον Λυκαβηττό. Από το παράθυρο του δωματίου φαίνεται η Ακρόπολη και η θάλασσα στο βάθος. Ειδικά όταν πέφτει το φως και περνάει η ώρα, ο τρόπος που ξεπροβάλλει ο Λυκαβηττός, τα φώτα του μονοπατιού του, η ανηφόρα που κοιτάς, δίνουν την αίσθηση πως είσαι σε νησί. Αυτό μου το λέει η Άσπα «σαν νησί δεν είναι;». Μου το λέει η Άσπα που έχει ζήσει στα νησιά. Που έχει μετακινηθεί, που έχει περάσει χειμώνα στην ησυχία και τη μοναξιά τους, στα μικρά ενοικιαζόμενα δωμάτιά τους, που μετατρέπονται από καλοκαιρινά καταλύματα διακοπών σε στέγη για τις αναπληρώτριες. Η ταράτσα, στο κέντρο της πόλης, αναδύεται μέσα από τους πιο πυκνοκατοικημένους δρόμους, πάνω από

το καυσαέριο και τη φασαρία της Χαριλάου Τρικούπη, τα μπαρ της Ασκληπιού, τις λαμαρίνες της πλατείας Εξαρχείων, είναι σαν να ίπταται. Είναι νησί. Ή μάλλον νησίδα. Είναι σπίτι. Μοναχικό και εκτεθειμένο, σαν τη φωλιά ενός πουλιού στο πιο ψηλό κλαδί του δέντρου.

Τα σπίτια είναι συν-αισθήματα και οι περιγραφές τους συν-αισθηματικοί χάρτες.

**

Μπαίνουμε σε έναν πραγματικά μικρό χώρο, που δεν σου δίνει όμως την αίσθηση του εγκλωβισμού, ίσως επειδή έχει προηγηθεί η ταράτσα. Στα αριστερά υπάρχει μια μικρή κουζίνα, ξεχωριστό δωμάτιο: πράσινος τοίχος, ένα-δυο ντουλάπια, κουζινάκι-ματάκι φοιτητικό, νεροχύτης, ένα πακέτο κριτσίνια, ένα φυτό. Στα δεξιά το μπάνιο, μπαίνεις ανεβαίνοντας ένα σκαλάκι, μικρό μπάνιο με υποτυπώδη ανακαίνιση, καλλυντικά και κοκαλάκια. Προχωρώντας δυο βήματα βρίσκεσαι στον κύριο χώρο του σπιτιού: μεγάλο παράθυρο, κρεβάτι, χαλί, ρούχα, ένα μικρό επιπλάκι με αντικείμενα, μια ντουλάπα. Ο τοίχος είναι τirkουάζ: μια έμμεση αναφορά στο νησί. Ίσως επειδή ζω κι εγώ σε ένα σπίτι που το κρεβάτι είναι μέσα στη μέση και είμαι συνηθισμένη σε αυτούς τους ενιαίους χώρους, δεν μου κάνει ιδιαίτερη εντύπωση. Χαίρομαι που δεν έχει προετοιμαστεί για την επίσκεψή μου και νιώθω άνετα: διπλώνει ρούχα μπροστά μου, το σπίτι δεν είναι συμμαζεμένο, είναι κανονικό, όπως έφυγε το πρωί. Αισθάνομαι πως κοιτάζω μια πραγματική φέτα καθημερινότητας. Τα έπιπλα δεν υπήρχαν στο δώμα, είναι δικά της: αγόρασε το πιο φτηνό κρεβάτι και η πολυθρόνα είναι από τα φοιτητικά της. «Έτσι πως το έχω εγώ διαμορφωμένο δίνει την αίσθηση πως είναι για ένα άτομο», λέει. Καθώς κινείται, σχολιάζει πως είναι πολύ φωτεινό και ωραίο για να ζεις εκεί για έναν χρόνο. «Πλέον αισθάνομαι ότι πνίγομαι. Θα ήθελα να είμαι πια σε ένα κανονικό σπίτι, όχι σε κατάλυμα. Να έχει ανέσεις και να έχει χώρο να υπάρξεις και με άλλους ανθρώπους. Φταίει άραγε το σπίτι που τώρα δεν συμβαίνει ή εγώ που κάπως κλείνομαι;»

Μου εξηγεί πως από την αρχή που νοίκιασε αυτό το σπίτι είχε την αίσθηση πως θα φύγει και αποφάσισε να μην επενδύσει κόπο και χρήματα. Η δήλωση αυτή έχει μια αντίφαση, γιατί ήρθε στην Αθήνα και διάλεξε αυτό το σπίτι μετά από χρόνια που είχε ζήσει σε

πραγματικά εφήμερα σπίτια. Μετά το Καστελόριζο ήθελε να είναι σε ένα μέρος με κόσμο και να μπορέσει να μείνει κάπου που δεν θα την διώξουν. Να έχει ένα σπίτι που να μπορέσει να το κρατήσει και το καλοκαίρι – αυτό το δωμάτιο ήταν κάπως ιδανικό γιατί είναι αρκετά φτηνό. «Να μπορώ να έχω σπίτι και όχι ξενοδοχείο», λέει. Η ζωή στα ενοικιαζόμενα δωμάτια σημαίνει να μην έχεις ποτέ τα δικά σου έπιπλα. Μου αφηγείται πως όταν είχε πάει στη Σέριφο είχε κουβαλήσει μαζί της πολλά πράγματα για να διακοσμήσει τον χώρο της, δικά της αντικείμενα, και όταν ήρθε η ώρα να φύγει δυσκολεύτηκε πολύ να τα μαζέψει. Μια φίλη της και συνάδερφος τη μάλωνε και μάλιστα υπάρχει και ένα βίντεο που την έχει αποτυπώσει στην στιγμή της απόγνωσης που προσπαθεί να πακετάρει. Σχολιάζουμε λιγάκι την ανάγκη να έχεις τα αντικείμενά σου και συμφωνούμε πως μπορεί στο νησί να πρόκειται να ζήσεις για λίγο, αλλά αυτό το λίγο είναι εννιά μήνες – δεν είναι και τόσο λίγο. Μετά τις σπουδές της και μια σύντομη επιστροφή στην πόλη καταγωγής της, έζησε στη Μυτιλήνη που δούλεψε οχτώ μήνες στις κλειστές δομές για τους πρόσφυγες. Η πρώτη φορά που δούλεψε αναπληρώτρια ήταν στη Μεγαλόπολη στην Αρκαδία που πήγε για ενάμιση μήνα και έμενε σε μια σοφίτα. Δεν είχε καν κουβέρτα και σκεπαζόταν με μια πετσέτα. Δεν μπορούσε να φανταστεί πως θα έχει κρύο, γιατί ήταν άνοιξη και θεωρούσε πως στη νότια Ελλάδα έχει πάντα ζέστη. Μετά δούλεψε στα Χανιά και έμενε σε ένα κανονικό ξενοδοχείο. Μετά στη Σέριφο, σε ένα διαμέρισμα που ήταν τουριστικό, αλλά το έβρισκε όμορφο και είχε και ξεχωριστό σαλόνι. Εκεί μπορούσε να έρθει κόσμος και μάλιστα κάθε μεσημέρι έτρωγαν κάποιες εκπαιδευτικοί μαζί. Μαγείρευε άλλη κάθε μέρα και πήγαιναν στα διαφορετικά σπίτια. Μετά πήγε στο Καστελόριζο σε ένα κατάλυμα μονόχωρο. Εκεί ξεκίνησε και η καραντίνα, οπότε τον πρώτο καιρό πήγαινε στο σχολείο και έκανε από εκεί τηλεκπαίδευση. «Μάλλον κανονικό σπίτι λέω αυτό που έχει και σαλόνι. Να διαχωρίζεται από το κρεβάτι», μου λέει αφού μου έχει αφηγηθεί τα σπίτια που άλλαξε. Σύμφωνα με την Sara Ahmed (1999) η αίσθηση του ανήκειν, το μέρος όπου κάποια αισθάνεται σαν το σπίτι της, δεν είναι το σταθερό μέρος, ο τόπος διαμονής, αλλά εκεί που κατευθύνεται, κάτι που πάντα έρχεται, που βρίσκεται μπροστά. Το σπίτι είναι η προσδοκία για το σπίτι.

Όταν εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, δεν είπε στη μαμά της ότι θα μείνει στις παρυφές των Εξαρχείων για να αποφύγει τις συζητήσεις που θα προέκυπταν εξαιτίας των κυρίαρχων αφηγήσεων για τη γειτονιά και του τρόπου που προβάλλεται στα μέσα ενημέρωσης. Είπε αινιγματικά πως το σπίτι είναι «κεντρικά». Όταν η μαμά της ήρθε να την επισκεφτεί, προσπάθησε να κρύψει την απογοήτευσή της. Το σπίτι της φάνηκε μικρό και στενάχωρο, το αποκάλεσε «πλυσταριό». Από τη συζήτησή μας με την Άσπα καταλήγουμε πως αυτή η πίκρα της μαμάς της έχει να κάνει με τις γενικότερες προσδοκίες που είχε για την κόρη της. Αφού σπούδασε και ζει πια στην πόλη, αφού είναι «κανονική» δασκάλα, γιατί δεν μπορεί να έχει και ένα «κανονικό» σπίτι; Το σπίτι, εντός του οποίου κατοικεί το υποκείμενο, είναι μια υλική αποτύπωση όσων έχει καταφέρει, συμβολίζει το σημείο στο οποίο βρίσκεται σε σύγκριση με τις κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις και τις εικόνες του συλλογικού φαντασιακού (Blunt & Dowling, 2006). Για εκείνες και εκείνους που ζουν εκτός του συστήματος της εκπαίδευσης, οι υπάρχουσες εργασιακές συνθήκες μοιάζουν παράλογες. Οι όχι ιδιαίτερα υψηλοί μισθοί σε σχέση με τα όλο και πιο υψηλά ενοίκια, οι διαρκείς μετακινήσεις και μάλιστα χωρίς έγκαιρη ενημέρωση, η ασάφεια και η επισφάλεια είναι στοιχεία αυτονομία για εμάς που εργαζόμαστε σε αυτό το πλαίσιο, τα οποία όμως συχνά φαντάζουν εξωπραγματικά για τους εξωτερικούς παρατηρητές. Παράλληλα, μέσα από αυτές τις αλλαγές των σπιτιών, τις υπάρχουσες εργασιακές συνθήκες των εκπαιδευτικών και τη συνύπαρξη στον ίδιο εργασιακό χώρο διαφορετικών στάτους (μόνιμες, νεοδιόριστες, αναπληρώτριες) αποτυπώνεται ιστορικά η επισφαλειοποίηση του επαγγέλματος. Η εργασία στο δημόσιο πλέον δεν ταυτίζεται με την ασφάλεια και την σταθερότητα – τουλάχιστον σε χωρικό επίπεδο. Όσες εργαζόμαστε στο δημόσιο ως αναπληρώτριες γνωρίζουμε μεν πως ο μισθός μας θα κατατεθεί τη συμφωνημένη μέρα και πως δεν θα χρειαστεί να έχουμε καλές σχέσεις με το αφεντικό, όπως οι συνάδερφοί μας στα ιδιωτικά σχολεία, αλλά ταυτόχρονα έχουμε αποδεχτεί την ασάφεια. Δεν ξέρουμε σε ποιο σχολείο θα δουλεύουμε παρά την τελευταία στιγμή, δεν είμαστε καν σίγουρες για τη μέρα της πρόσληψής μας – υπάρχουν χρονιές που θα προσληφθούμε μετά την έναρξη της σχολικής χρονιάς. Κι ενώ οι περισσότερες μόνιμες πια εκπαιδευτικοί, ακόμα και των προηγούμενων γενιών, είχαν το βίωμα της ζωής στην επαρχία, έχουν περάσει ίσως από την άγωνα γραμμή

πριν βρεθούν στα αστικά κέντρα, για τη γενιά των τωρινών αναπληρωτριών αυτή η συνθήκη δεν έχει ημερομηνία λήξης. Η επισφαλαιοποίηση μεταφράζεται σε ασαφείς όρους: εργάζεσαι με τον κίνδυνο πως τα δεδομένα μπορούν ανά πάσα στιγμή να αλλάξουν και οι «καλοκαιρινές διακοπές» είναι μια περίοδος άγχους και αναμονής.

Είχα περιγράψει στην Άσπα την ιδέα μου για αυτή την εργασία από την αρχή και είχαμε συμφωνήσει πολύ αυτόματα πως σίγουρα θα είναι κομμάτι της. Νομίζω πως αυτό προέκυψε από τον τρόπο με τον οποίο μοιραζόμασταν κοινές εμπειρίες και βιώματα, εντοπίζοντας ταυτόχρονα και κάποιες διαφορές. Ένα βασικό στοιχείο έχει να κάνει με τη μεγαλύτερη εμπειρία της Άσπας – έχει δουλέψει περισσότερα χρόνια, έχει μετακινηθεί. Η αφετηρία μας όμως είναι εν μέρει κοινή, έχουμε σπουδάσει στο ίδιο μέρος, έχουμε κοινές αναφορές σε πολλά πράγματα. Νιώθω κάποιες φορές πως είναι σαν μεγαλύτερη μου ξαδέρφη και ταυτόχρονα συνάδερφος. Έχουμε μοιραστεί πολλές φορές αυτό το συναίσθημα, το πόσο σημαντική ήταν η συνύπαρξή μας στο σχολείο αυτές τις δύο χρονιές.

Η έρευνα και οι επισκέψεις μου στο σπίτι της συνέπεσαν με τις τελευταίες μέρες της διαμονής της σε αυτό. Ήδη από τα μέσα της σχολικής χρονιάς, η Άσπα είχε αποφασίσει να ξενοικιάσει αυτό το διαμέρισμα και να μετακομίσει στον τόπο καταγωγής της. Αυτή η συγκυρία φώτισε επιπλέον πτυχές. Τι ιστορίες μας λέει ένα σπίτι που σιγά σιγά αδειάζει; Τι έπαψε να εξυπηρετεί αυτό το σπίτι; Ποια ανάγκη της προσπαθεί να καλύψει η ένοικός του φεύγοντας από αυτό; Αλλά και πώς είναι να μετακομίζεις συχνά; Πότε τελειώνει αυτό;

Οι συνεχείς και διαρκείς μετακομίσεις είναι ένα κοινό βίωμα για τη γενιά των ατόμων που βρίσκονται σήμερα κοντά στα 30. Αν και η γενιά είναι δύσκολο να οριστεί, και σίγουρα από την προσπάθεια προσδιορισμού της προκύπτουν μια σειρά από ζητήματα ασάφειας, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως το στεγαστικό – ο τρόπος που βιώνεται η οικιακότητα – είναι κάτι που δένει μια ομάδα ανθρώπων εξαιτίας της επαφής τους με τις δεδομένες καταστάσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν. Σύμφωνα με το σχήμα του Henri Lefebvre ([1974] 1991), η κάθε μέρα αποτελείται από χρόνους και χώρους: οι χρονοχώροι της καθημερινότητας δημιουργούνται στη διαλεκτική σχέση μεταξύ χρονοχωρικών πρακτικών, βιωμάτων και αναπαραστάσεων. Οι πρακτικές είναι όλα όσα κάνουμε, τα

βιώματα είναι όσα σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε, ενώ οι αναπαραστάσεις αφορούν τις γενικότερες αντιλήψεις μας. Τα τρία αυτά στοιχεία μπορούν να εντοπιστούν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Κοινά βιώματα και παρόμοιες πρακτικές, καθημερινότητες δηλαδή που μοιάζουν, είναι πιθανό να οδηγήσουν σε παρόμοιες απόψεις για τον κόσμο (Χαΐδοπούλου-Βρυχέα, 2013). Η «γενιά» αυτή δεν έχει την ίδια πρόσβαση στην αγορά ακινήτων, στα δάνεια και την ιδιοκτησία με τον τρόπο που την είχε η γενιά των γονιών της. Μοιράζεται κοινές αναπαραστάσεις. Τα ενοίκια ανεβαίνουν, οι πόλεις τουριστικοποιούνται (Sequera & Nofre, 2018), ενώ η εργασιακή επισφάλεια είναι όλο και πιο διαδεδομένη, σχεδόν αυτονόητη. Το ευρύτερο ζήτημα της αναζήτησης στέγης απασχολεί και την πολιτιστική παραγωγή με τραγούδια και ποιήματα που εξερευνούν αυτή την εμπειρία (Τζιρίτα-Ζαχαράτου, 2024). Η έννοια του σπιτιού δεν συμβολίζει πια μόνο την στέγη και την κατοικία, αλλά περικλείει πιο διευρυμένα νοήματα. Συμβολίζει τα όνειρα και τις διαρκείς προσπάθειες των ανθρώπων να διασφαλίσουν ένα μέρος για να ανήκουν στον κόσμο, έναν τόπο που έχουν φανταστεί ή παλέψει για αυτόν (Samanani & Lenhard, 2023).

Γυρνώντας από κάποια από τις επισκέψεις μου στο σπίτι της Άσπας, άκουσα ξανά ένα τραγούδι που ήδη ήξερα. Αλλά αυτή τη φορά και μετά από τις συζητήσεις που είχαμε, ένιωσα πως οι στίχοι του αποτύπωναν όχι μόνο την αγωνία της αναζήτησης και επιδίωξης της εύρεσης ενός (σταθερού) σπιτιού, αλλά και τον τρόπο που αυτή η ανάγκη επικοινωνείται μεταξύ μας. Πως είναι κάτι που καταλαβαίνουμε. Το μικρό σπίτι της δασκάλας, μετέωρο όπως και η σχολική της τάξη, νησίδα πάνω από την πόλη, οι σκέψεις μας και η ταυτότητά μας κάτω από το ταβάνι μίας στέγης...

Άλλη μια μέρα κάτω απ' το ταβάνι κάποιας στέγης.

Τουλάχιστον εσύ, καταλαβαίνεις;

Ότι είναι ωραίο να έχεις ένα σπίτι για να μένεις.⁹

Μου χαρίζει κάποια ρούχα της, ένα φυτό και μια άδεια γλάστρα. «Θέλω να νιώθω πως φεύγουν πράγματα», μου λέει. Η εικόνα ενός χώρου που αδειάζει στην εκπνοή της

⁹Λέγεται «Ταβάνι» είναι της Sophie lies (2020) και είναι διαθέσιμο [εδώ](#).

σχολικής χρονιάς επιβεβαιώνει την υπόθεσή μου πως η ζωή των εκπαιδευτικών ακολουθεί σχολικό ημερολόγιο. Άλλη μία εισροή του εργασιακού στο οικιακό. Ο χρόνος ορίζεται και οριοθετείται βάση του σχολικού προγραμματισμού. Την ίδια ώρα που η Άσπα πακετάρει και μετακομίζει, που το σπίτι της πρόκειται να αλλάξει χέρια, αδειάζει και τη σχολική της τάξη. Πετάει σχεδόν τα πάντα, δεν μένει τίποτα. Ο χώρος απογυμνώνεται. «Να το γράψεις αυτό», μου λέει όταν κατεβάζουμε μαζί μια μεγάλη σακούλα σκουπιδιών. Η απόφαση να πετάς ορισμένα πράγματα ή να κρατάς άλλα αλλάζοντας σπίτι και τόπους αποτελεί μια συνειδητή διαχείριση της ατομικής και εξωτερικευμένης μνήμης (Miller, 2001, σ. 8), η (ανα)κατασκευή της προσωπικής βιογραφίας (Marcoux, 2001). Η Άσπα δεν κρατάει τίποτα, η Μαίρη και ο Αντώνης ζουν σε ένα σπίτι γεμάτο αναμνηστικά και παιδικές ζωγραφιές: το αρχείο ως χειρονομία σταθερότητας, μονιμότητας και εμπέδωσης της ταυτότητας. Στην τελευταία μου επίσκεψη, η Άσπα μου έδωσε να κατεβάσω στην ανακύκλωση μια μεγάλη κούτα που μέσα είχε κι άλλα μικρότερα άδεια κουτιά. Με ρώτησε αν είναι πολύ βαριά ή αν τα καταφέρνω – της είπα πως είναι εντάξει, μπορώ εύκολα να τα πάω μέχρι τη γωνία. Μου είπε πως όλα αυτά τα κουτιά τα είχε φέρει με τα πράγματά της από το Καστελόριζο και τα είχε κρατήσει για όταν θα μετακόμιζε ξανά, όταν θα έφευγε και από αυτό το σπίτι («είναι δύσκολο να βρεις καλές κούτες»). Τελικά δεν τα χρειάστηκε. Όταν έφευγα, το φεγγάρι ήταν μεγάλο και πολύ λαμπερό. Είχε βγει πάνω από τον Λυκαβηττό, στην κατεύθυνση του δικού μου σπιτιού: αισθάνθηκα πως αυτό το σπίτι κοιτάζει την Αθήνα με τρόπο ζηλευτό και σκέφτηκα πως τα λεπτά, οι στιγμές που πέρασα σε αυτή την ταρατσα, ήταν ένα δώρο.

Πώς συνδέονται μεταξύ τους αυτές οι (οικιακές) ιστορίες; Μερικές συμπερασματικές σκέψεις

Αρχικά, από τις εθνογραφικές παρατηρήσεις που προηγήθηκαν προκύπτει ότι η οικιακότητα και η εργασία σαφώς διαπλέκονται. Ο χρονοχώρος του σπιτιού και αυτός της εργασίας είναι δύσκολο να διαχωριστούν. Σύμφωνα με τη Χαϊδοπούλου-Βρυχέα (2013, σ. 29), «η καθημερινότητα εμφανίζεται περισσότερο ως συνεχές, παρά ακολουθεί τις τομές ενός αυστηρού προγράμματος αλληλουχίας χρονοχώρων». Η (καθημερινή) ζωή σπάνια οργανώνεται με αδιάβλητο τρόπο: η ρευστότητα των πρακτικών και των επιτελέσεων μοιάζει να τη χαρακτηρίζει. Η αμφισβήτηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής αντίληψης πως η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία (Tang, 2021) συμπληρώνει την εικόνα των διαπλεκόμενων χρονοχώρων και επιβεβαιώνεται στην πράξη – αρκεί να θυμηθούμε την Άσπα που προετοιμάζεται για την επόμενη σχολική μέρα στο κρεβάτι. Το κρεβάτι δεν είναι μόνο για τον ύπνο σε ένα πολύ μικρό σπίτι, αλλά μετατρέπεται σε μια επιφάνεια πολλαπλών χρήσεων. Συνολικά παρατηρείται πως ο χρονοχώρος της εργασίας «βρίσκεται πάντα ενταγμένος σε μια ευρύτερη καθημερινότητα» αλληλεπιδρώντας με τους υπόλοιπους χρονοχώρους και είναι δύσκολο «να νοηθεί αποκομμένος από αυτούς» (Χαϊδοπούλου-Βρυχέα, 2013, σ. 29). Πέρα από τις υλικές επιβιώσεις και εγγραφές της δουλειάς στο σπίτι, και αντίστροφα του οικιακού στο εργασιακό –η Nippert-Eng (1996) μιλάει για την κορνίζα με την οικογενειακή φωτογραφία στο γραφείο ή τα αντικείμενα που κουβαλιούνται από το σπίτι στη δουλειά και πάλι πίσω–, η έρευνα αυτή έδειξε πως η εργασία λανθάνει και στις οικογενειακές σχέσεις, οι οποίες είναι ταυτισμένες με τον χώρο του σπιτιού. Το παράδειγμα της επικοινωνίας του Αντώνη και της Μαίρης ή οι μητρικές επιτελέσεις της Σοφίας δείχνουν καθαρά αυτή τη συνάρθρωση. Το επάγγελμα των εκπαιδευτικών ισορροπεί σε αυτό το συνεχές παραγωγικής-αναπαραγωγικής εργασίας, δημόσιας έκφρασης-ιδιωτικής προετοιμασίας: το αυτοκίνητο-κατώφλι και το παιχνίδι ρόλων, το διόρθωμα στο τραπέζι της κουζίνας, οι χειροτεχνίες στον ελεύθερο χρόνο...

Συγκεκριμένα, το επάγγελμα των εκπαιδευτικών βρίσκεται εκεί, στον πυρήνα της οικιακότητας. Ίσως αυτό συμβαίνει καθώς το αντικείμενο της δουλειάς (τα παιδιά, η

φροντίδα και η μετάδοση γνώσεων) ταυτίζεται ως έναν βαθμό με τους ρόλους που επιτελούνται στο σπίτι και την οικογένεια. Ωστόσο, αυτό δεν είναι απαραίτητο. Η ευθυγράμμιση του οικιακού με το σχολικό habitus που παρατηρήσαμε στην περίπτωση της Σοφίας, δεν είναι τόσο προφανής στο σπίτι της Χριστίνας και της Δήμητρας. Δεν ισχυρίζομαι ότι δεν υπάρχει, απλώς δεν αναδύεται τόσο έντονα και καθαρά. Ενδεχομένως, αυτό αιτιολογείται από την εξειδίκευση των αντικειμένων που διδάσκουν εκείνες, το διαφοροποιημένο ωράριο, αλλά και από το γεγονός ότι τις συνάντησα στο τέλος της σχολικής χρονιάς, σε μια στιγμή που ο Πέτρος δεν έμοιαζε να χρειάζεται σχολική καθοδήγηση, μόνο λίγη διαπραγμάτευση για την ώρα που θα παίξει με ένα ηλεκτρονικό παιχνίδι. Στην περίπτωση της Άσπας αυτός ο ισχυρισμός δεν έχει καμία βάση από την στιγμή που δεν είναι μητέρα. Οι χρονοχώροι εδώ διαπλέκονται εκ των πραγμάτων: η δουλειά απαιτεί προετοιμασία, η οποία πρέπει να γίνει εκτός εργασιακού ωραρίου. Το σχολείο δεν προσφέρει χώρο για αυτή τη δουλειά και η εργασία μεταφέρεται αναγκαστικά στο σπίτι. Παρά τη συνύπαρξη των χρονοχώρων, στο σπίτι της Άσπας δεν υπάρχουν υλικές αποδείξεις πως είναι δασκάλα. Υποθέτω πως αυτή η απουσία υλικών προκύπτει από την έλλειψη της μονιμότητας, από την ανάγκη μιας έστω οπτικής οριοθέτησης της επαγγελματικής συνθήκης, που την κατακλύζει, που τόσο είναι ασαφής. Ίσως συνδέεται με το μέγεθος του σπιτιού και την αίσθηση των πάντα ενιαίων χώρων. Οπότε, παρόλη την αναγκαστική διαπλοκή χρονοχώρων προκύπτει η ανάγκη η εργασία κάποια στιγμή να εξαφανίζεται από το προσκήνιο, να συμμαζεύεται σε ένα στεγανό κουτί και να τελειώνει, ώστε να μπορεί το σπίτι να βιωθεί επιτέλους ως τόπος ξεκούρασης. Να επιστρέψει η αρχική λειτουργία του κρεβατιού. Η κοινή εργασία του Αντώνη και της Μαίρης χρωματίζει την οικιακή επικοινωνία και εγκαθιδρύει ένα κοινό λεξιλόγιο μεταξύ τους. Αναρωτιέμαι αν υπάρχει ένας αντίστοιχος οικιακός επιχρωματισμός, ο οποίος θα γινόταν αντιληπτός στο σχολικό περιβάλλον. Η απόλυτη απόσυρση του σχολείου από το σπίτι μοιάζει αδύνατη. Ακόμη και για την περίπτωση της Χριστίνας, δεν θα μπορούσα με απόλυτη βεβαιότητα να ισχυριστώ πως δεν υπάρχουν σχολικά ίχνη στο σπίτι, παρόλο που δεν φέρνει δουλειά εκεί. Δεδομένης της παρουσίας της δουλειάς στο σπίτι, άραγε το οικιακό λανθάνει εξίσου και στο σχολείο;

Το δεύτερο σημείο σύνδεσης των οικιακών ιστοριών αφορά την κατασκευή της ταυτότητας. Ο Miller (2010) εξηγεί πως η έκφραση του εαυτού μέσα από το σπίτι δεν γίνεται σε καμία περίπτωση ως μια στατική σχέση· τα άτομα συνεχώς κατασκευάζονται μέσα από τα αντικείμενα που συγκεντρώνονται γύρω τους. Η μη-στατικότητα εντοπίζεται στις αλλαγές των σπιτιών και των δεδομένων. Είδαμε πόσο επηρεάζουν οι συνεχείς μετακινήσεις και οι μετακομίσεις, πώς ο εαυτός και η μνήμη ενεργά δομούνται μέσω της διατήρησης κάποιου αρχείου ή από το πέταγμα αντικειμένων και αναμνηστικών. Η συλλογή των υλικών είναι κομμάτι ενός παιχνιδιού ταυτοτικής κατασκευής, είναι το γράψιμο της αυτοβιογραφίας, η εικονογράφησης της. Το σχολικό αρχείο δημιουργεί την επαγγελματική ταυτότητα, εικονογραφεί τη σχέση με το επάγγελμα.

Καθώς, ο χώρος είναι διαρκώς υπό κατασκευή και πάντοτε ανολοκλήρωτος, μοιράζεται αυτό το χαρακτηριστικό με την ταυτότητα. Η νοηματοδότηση του σπιτιού ως ρευστού χώρου συμπλέει με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η ταυτότητα, με τη χωρική διάθεση που συμβολίζεται στο *habitus*. Μέσα από διαρκείς επαναλήψεις και επιτελέσεις, χτίζεται η εικόνα του εαυτού, η ρυθμιστική μυθοπλασία που είναι η ταυτότητα (Butler, 2009, σ. 51). Η συνάρθρωση του δημόσιου και του ιδιωτικού που εντοπίζεται στο *habitus* (οι εξωγενείς συνθήκες, παράλληλα με τις εσωτερικεύσεις) ευθυγραμμίζεται με το σπίτι – το πορώδες σημείο που επικοινωνεί και αλληλεπιδρά με τους χώρους έξω από αυτό. Το επάγγελμα πλάθει τον χώρο και το σπίτι γίνεται μια υλική αποτύπωση της (επαγγελματικής) ταυτότητας. Στην κινηματογραφική μεταφορά, το σπίτι της δασκάλας μεταφράζεται ως το χρωματιστό μικροσκοπικό καταφύγιο της Miss Honey, ενώ στην πραγματικότητα αυτή είναι ίσως μια αναγκαστική επιδίωξη όσων χωράμε τη ζωή σε 20 τ.μ. Μετατρέπουμε τον μικρό χώρο σε καταφύγιο όσο αναζητούμε το «κανονικό» σπίτι. Το σπίτι, δηλαδή, που αντέχει στις εποχές και δεν νοικιάζεται μετά από εμάς σε τουρίστες ή έχει, όπως λέει η Άσπα, ξεχωριστά το σαλόνι από το κρεβάτι. Μέσα στον οικιακό χώρο, στον χρονοχώρο του σπιτιού, διαβάζουμε την ιστορία της ταυτότητας, τις διαδρομές, τις αποφάσεις και τα αδιέξοδα. Βλέπουμε τα αντικείμενα να εικονογραφούν αυτές τις αφηγήσεις. Κατασκευάζουμε τους δικούς μας συν-αισθηματικούς χάρτες, εντοπίζουμε την ενσώματη αίσθηση του επαγγέλματος, το κρυμμένο ή φανερό *habitus*. Το σπίτι αποτελεί μια

εσωτερική γεωγραφία (Blunt & Dowling, 2006). Είναι μια αποτύπωση της σχέσης υλικού και φαντασιακού, όσων είναι δυνατών και πραγματοποιήσιμων ανάλογα τις επιθυμίες ή στο πλαίσιο των υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας. Σκέφτομαι τις φράσεις από το κείμενο του Περέκ, που σημείωσα στην αρχή του κειμένου. Θα μπορούσαν να είναι η λεζάντα στις εικόνες που κράτησα από τα σπίτια που επισκέφτηκα. Ή αυτά τα σπίτια θα μπορούσαν να είναι η απάντηση στο ερώτημά του: *τι θα πει ενοικώ μια κάμαρα*. Ο τρόπος, με τον οποίο μένει κανείς σε ένα σπίτι, το αποτύπωμά του σε αυτό, είναι το αποτύπωμα της ταυτότητας.

Τρίτο σημείο: πέρα από το αποτύπωμα της ταυτότητας και την διαπλοκή των χρονοχωρών, τα σπίτια φέρουν και το αποτύπωμα των εργασιακών συνθηκών. Η σχέση εργασίας επιτρέπει την επένδυση στο σπίτι – όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αν και σαφώς η επισφάλεια περιορίζει τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους, αλλά και συναισθηματικά. Πόσο εύκολο είναι να δεθείς με έναν χώρο, να τον ενοικήσεις αληθινά, όταν έχεις μάθει -ως αναπληρώτρια- πάντα να φεύγεις; Ποιο είναι το περιθώριο οικειοποίησης, όταν το σπίτι έχει πάντα ημερομηνία λήξης;

Στο σπίτι της Δήμητρας και της Χριστίνας, στο σαλόνι, υπάρχει ένα μεγάλο και βαρύ ξύλινο τραπέζι. Το βρήκαν εκεί όταν μετακόμισαν. Μοιάζει όντως να αποτελεί οργανικό στοιχείο αυτού του χώρου, συνομιλεί με τα δομικά του χαρακτηριστικά. Μου λένε πως αυτό το τραπέζι είναι μια αναβάθμιση, μια δεύτερη επιφάνεια. Στο προηγούμενο σπίτι στο κέντρο του, η κοινή επιφάνεια ήταν αυτή του τραπέζιου που τώρα βρίσκεται στην κουζίνα. Αυτό το τραπέζι που μετακόμισε μαζί τους και συνέχισε να χρησιμοποιείται αλλά πια πιο περιορισμένα, είναι πιο μικρό. Πιο ελαφρύ. Από το IKEA. Είναι από αυτά τα τραπέζια που η επιφάνειά τους διπλώνει για να πιάνει λιγότερο χώρο. Που μπορεί να μαζευτεί. Ένα έπιπλο πιο διστακτικό, που αντέχει τις μετακινήσεις.

**

Υπάρχουν φορές που το σπίτι δεν είναι πουθενά. Υπάρχουν φορές που κανείς νιώθει μόνο ακραία απομάκρυνση και αποξένωση. Τότε το σπίτι δεν είναι μόνο ένα μέρος. Είναι τοποθεσίες. Το σπίτι είναι εκείνο το σημείο που επιτρέπει και ενθαρρύνει πολλαπλές και μεταβαλλόμενες (προ)οπτικές, ένα

σημείο, από το οποίο ανακαλύπτεις νέους τρόπους να βλέπεις την πραγματικότητα, τα όρια του διαφορετικού.

Στο παραπάνω απόσπασμα η bell hooks (2015, σ. 148) μιλάει για ένα σπίτι μεταφορικό, απεδαφικοποιημένο. Ένα σημείο θέασης. Το σπίτι -το δικό μας ή των άλλων, το σπίτι ως ιδέα, ως σημείο εκκίνησης, ως προορισμός, είναι πάντοτε γεμάτο ιστορίες. Μέσα από την οικιακότητα ή την επιδίωξη του οικείου αναδύονται στοιχεία για την ταυτότητα, για τον εαυτό, για τους άλλους. Είναι οι επιθυμίες μας, αλλά και όλα όσα δεν μπορούμε να έχουμε. Όσα υλοποιούνται και όσα αφήνουμε πίσω, κρύβουμε σε κούτες, ξεχνάμε στο σπίτι που μεγαλώσαμε. Μαθαίνουμε να βλέπουμε μέσα από το τζάμι του δικού μας σπιτιού ή δοκιμάζουμε να επισκεφτούμε κι άλλα σπίτια. Περνώντας από αυτά τα λόγια στην προ(σ)κλήση της Gillian Rose να επιχειρήσουμε τις δικές μας χαρτογραφήσεις για να κατανοήσουμε τον κόσμο και να αποτυπώσουμε τα συμβολικά ή βιωμένα μας σπίτια (Mahtani, 2010), σημειώνω μερικές ακόμα σκέψεις για το κλείσιμο.

Αντιλαμβάνομαι την αποσπασματικότητα αυτής της εργασίας και σκέφτομαι πιθανές προεκτάσεις που θα μπορούσε να έχει. Σίγουρα η διεύρυνση των πεδίων της σύγκρισης θα φώτιζε καλύτερα το θέμα. Μια πιο πλούσια αποτίμηση των εργασιακών συνθηκών στον ιδιωτικό τομέα (ίσως περισσότερα και διαφορετικά σχολεία ή και διαφορετικές γενιές εκπαιδευτικών που εργάζονται σε αυτά) και των διαφορών που έχουν με τις συνθήκες στο δημόσιο θα είχε σημασία. Ακόμα, η συλλογή ιστοριών και η επίσκεψη σε σπίτια αναπληρωτών και νεοδιόριστων εκπαιδευτικών εκτός των αστικών κέντρων θα ήταν εξαιρετικά πολύτιμη για τη χαρτογράφηση του βιώματος. Σε μια τέτοια επαναδιαπραγμάτευση του θέματος, θα επιχειρούσα μια ίσως πολυμεσική προσέγγιση. Θα είχε ενδιαφέρον τόσο η απόπειρα οπτικών απεικονίσεων όσο και η συλλογή ηχογραφημένων αφηγήσεων για το σπίτι ώστε να δημιουργηθεί ένα αρχείο, που να καταγράφει τις εμπειρίες του σπιτιού των δασκάλων.

Βιβλιογραφία

- Αβραμοπούλου, Ε. (Επιμ.). (2018). *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό. Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο. νήσος.*
- Αλέφαντος, Κ. (2020). *Το καθεστώς εργασίας των αναπληρωτών εκπαιδευτικών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.* [Τ.Ε.Ι Δυτικής Ελλάδας].
<http://repository.library.teiwest.gr/xmlui/handle/123456789/8347>
- Βαΐου, Ν. (2021). *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης: Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση.* Αλεξάνδρεια.
- Βαΐου, Ν., & Χατζημιχάλης, Κ. (1997). *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία.* Εξάντας.
- Βούγιας, Β. (2024, 26 Αύγουστου). *Μισθός αναπληρωτών εκπ/κών-ΕΕΠ-ΕΒΠ σε καθαρά ποσά ανά μισθολογικό κλιμάκιο και οικογενειακή κατάσταση | Πίνακες.* especial.gr.
<https://www.especial.gr/misthos-anapliroton-ekpaideytikon-EEP-EBP-se-kathara-posita-ana-misthologiko-klimakio-kai-oikogeneiaki-katastasi-pinakes/>
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2019). *Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκου: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις.* Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (Επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (4η, σσ. 365–435). Εκδόσεις Πατάκη.
- ΕΦΣΥΝ. (2024, 29 Αυγούστου). *Ρόδος: Ο δάσκαλος που κοιμάται στο αυτοκίνητο επειδή δεν βρίσκει προσιτό ενοίκιο.* ΕΦΣΥΝ.
https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/444593_rodos-o-daskalos-poy-koimatai-sto-aytokinito-epeidi-den-briskei-prosito

- Καραμπίνη, Ζ. (2023). Καθημερινές πρακτικές και νοηματικές παραγωγές της γειτονιάς μέσα από τις γεωγραφίες των παιδιών στο Παγκράτι [Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας].
<https://doi.org/10.12681/eadd/54116>
- Λυδάκη, Ά. (2012). Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας. Καστανιώτης.
- Μπάδα, Κ. (2015). Από τα «μοδιστρόνια» και τις «μοδιστρούλες», στις μοδίστρες δασκάλες και πάλι πίσω. *Ο κόσμος της εργασίας*, 2, 43–53.
- Ντε Σεργτώ, Μ. (2010). *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν.* (Κ. Καψαμπέλη, Μτφ.). Σμίλη.
- Περέκ, Ζ. (2024). *Χορείες Χώρων* (Α. Κυριακίδης, Μτφ.; 2η). Ύψιλον / Βιβλία.
- Πεχλιβανίδου, Δ. (2023). Οι αντιλήψεις των αναπληρωτών εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για το εργασιακό τους άγχος και η συμβολή του διευθυντή στην αντιμετώπισή του. [Πανεπιστήμιο Μακεδονίας].
<http://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/29955>
- Σταματάκου, Σ. (2022, 14 Ιουλίου). Γιατί είναι όλα *τόσο* δύσκολα για τους αναπληρωτές εκπαιδευτικούς; *Μικροπράγματα*. <https://mikropragmata.lifo.gr/zoι/362109/>
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το Φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*. Μεταίχμιο.
- Τζιρίτα Ζαχαράτου, Τ. (2024). Από τα απαλά νύχια, μια συλλογική αυτοβιογραφία της σύγχρονης ποίησης. *Poetry Crisis*.
<https://sites.lsa.umich.edu/poetrycrisis/2024/02/22/%CF%84%CF%8E%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B6%CE%B9%CF%81%CE%AF%CF%84%CE%B1->

%CE%B6%CE%B1%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85-

%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B1-%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%AC/

Φάκου, Α. (2015). Όταν είσαι γονιός από την τάξη τη δική μας...: Ταξικές διαφοροποιήσεις των οικογενειακών μορφωτικών πρακτικών [Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία]. <https://doi.org/10.12681/eadd/35669>

Χαϊδοπούλου-Βρυχεία, Μ. (2013). Για τη σημασία της καθημερινότητας. νήσος.

Χαλβατζή, Ι. (2022). «Εδώ δεν είναι ένα κανονικό σχολείο... Αυτή είναι η διαφορά»: Απόηχος των συμπεριληπτικών δράσεων ενός συλλόγου διδασκόντων στην Αθήνα την εποχή της πανδημίας, μέσα από τα μάτια μητέρων του σχολείου. [Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία]. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/3256398>

Χαντζαρούλα, Π. (2012). Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Εκδόσεις Παπαζήση.

Χριστοδούλου, Γ. (2013). Γυναίκες, Οικιακότητα, τουρισμός. Το παράδειγμα του Δυτικού Ζαγορίου. *Ο κόσμος της εργασίας*, 1, 56–59.

Ahmed, S. (1999). Home and away: Narratives of migration and estrangement. *International Journal of Cultural Studies*, 2(3), 329–347. <https://doi.org/10.1177/136787799900200303>

Alfavita. (2024, 15 Ιουλίου). Χιλιάδες εκπαιδευτικοί σε αναμμένα κάρβουνα: Η τουριστικοποίηση των νησιών καταργεί το δικαίωμα στη στέγαση. Alfavita.

https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/452105_hiliades-ekpaideytikoi-se-anammena-karboyna-i-toyristikopoiisi-ton-nision

Apple, M. W. (1982). *Cultural and economic reproduction in education: Essays on class, ideology and the state*. Routledge & Kegan Paul.

Arendt, H. (2020). *Η ανθρώπινη κατάσταση* (Π. Γεωργίου, Μτφ.). Πατάκης.

Atkinson, Robert. (1998). *The Life Story Interview*. SAGE.

Baldwin, E., & McCracken, S. (Επιμ.). (2014). *Introducing Cultural Studies*. Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9781315834344>

Berniell, I., Gasparini, L., Marchionni, M., & Viollaz, M. (2023). The role of children and work-from-home in gender labor market asymmetries: Evidence from the COVID-19 pandemic in Latin America. *Review of Economics of the Household*, 21(4), 1191–1214.

<https://doi.org/10.1007/s11150-023-09648-8>

Birer, E., Hasgül, E., & Can, E. (2022). Transformation of home environments in pandemic: The concept of “life fits into room” in the new normal. *Open House International*, 47(1), 87–106. <https://doi.org/10.1108/OHI-02-2021-0046>

Blunt, A., & Dowling, R. M. (2006). *Home*. Routledge.

Blunt, A., & Varley, A. (2004). Geographies of home. *Cultural Geographies*, 11(1), 3–6.

<https://doi.org/10.1191/1474474004eu289xx>

Bold, C. (2012). *Using Narrative in Research*. SAGE Publications Ltd.

<https://doi.org/10.4135/9781446288160>

- Bourdieu, P. (1973). Cultural reproduction and social reproduction. Στο R. Brown (Επιμ.), *Knowledge, education, and cultural change: Papers in the sociology of education*. (σσ. 71–84). Tavistock.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. Στο J. Richardson (Επιμ.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (σσ. 241–258). Greenwood.
- Bourdieu, P. (2002). *The School as a Conservative Force: Scholastic and Cultural Inequalities*. Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής* (Θ. Παραδέλλης, Μτφ.). Αλεξάνδρεια.
- Brodkey, L. (1996). I Site. -An essay from a personal narrative that the author has written about herself as a writer and reader-. *Open Letter: Australian Journal for Adult Literacy Research and Practice*, 6(2), 17–30.
- Brun, C., & Fábos, A. (2015). Making Homes in Limbo? A Conceptual Framework. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 31(1), 5–17. <https://doi.org/10.25071/1920-7336.40138>
- Bruner, J. S. (2004). Life as Narrative. *Social research*, 71(3), 691–710.
- Buchli, V. (2013). *An anthropology of architecture* (1. publ). Bloomsbury.
- Butler, J. (2009). *Αναταραχή φύλου: ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (Β. Καντσά, Επιμ.; Γ. Καράμπελας, Μτφ.). Αλεξάνδρεια.
- Cameron, J., & Gibson-Graham, J. K. (2003). Feminising the Economy: Metaphors, strategies, politics. *Gender, Place & Culture*, 10(2), 145–157. <https://doi.org/10.1080/0966369032000079569>

- Ceuterick, M. (2020). An affirmative look at a domesticity in crisis: Women, Humour and Domestic Labour during the COVID-19 Pandemic. *Feminist Media Studies*, 20(6), 896–901. <https://doi.org/10.1080/14680777.2020.1789396>
- Chauhan, P. (2022). “I Have No Room of My Own”: COVID-19 Pandemic and Work-From-Home Through a Gender Lens. *Gender Issues*, 39(4), 507–533. <https://doi.org/10.1007/s12147-022-09302-0>
- Clark, S., McGrane, A., Boyle, N., Joksimovic, N., Burke, L., Rock, N., & O’ Sullivan, K. (2021). “You’re a teacher you’re a mother, you’re a worker”: Gender inequality during COVID-19 in Ireland. *Gender, Work & Organization*, 28(4), 1352–1362. <https://doi.org/10.1111/gwao.12611>
- Craig, L. (2007). Is there Really a Second Shift, and if so, who does it? A Time-Diary Investigation. *Feminist Review*, 86(1), 149–170. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400339>
- Creed, G. W. (2000). “Family Values” and Domestic Economies. *Annual Review of Anthropology*, 29(1), 329–355. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.29.1.329>
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed). SAGE Publications.
- Dahl, R. (1990). *Ματίλνα* (Κ. Κοντολέων, Μτφ.). Ψυχογιός.
- Denshire, S. (2014). On auto-ethnography. *Current Sociology*. <https://doi.org/10.1177/0011392114533339>
- Diversi, M., & Moreira, C. (2017). Autoethnography Manifesto. *International Review of Qualitative Research*, 10(1), 39–43.

- Doty, R. L. (2010). Autoethnography – making human connections. *Review of International Studies*, 36(4), 1047–1050.
- Douglas, M. (1991). The Idea of a Home: A Kind of Space. *Social Research*, 58, 287–307.
- Dovey, K. (1985). Home and Homelessness. Στο C. M. Werner & I. Altman (Επιμ.), *Home Environments* (σσ. 33–64). Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2266-3_2
- Dumais, S. A. (2006). Early childhood cultural capital, parental habitus, and teachers' perceptions. *Poetics*, 34(2), 83–107. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2005.09.003>
- Ellis, C., Adams, T. E., & Bochner, A. P. (2011). Autoethnography: An Overview. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 36(4 (138)), 273–290.
- Ellis, C., & Bochner, A. P. (2000). Autoethnography, personal narrative, reflexivity: Researcher as subject. Στο Y. S. Lincoln & N. K. Denzin (Επιμ.), *Handbook of Qualitative Research* (σσ. 733–768). SAGE.
- Farge, A. (2004). *Η γεύση του αρχείου* (Ρ. Μπενβενίστε, Μτφ.). Νεφέλη.
- Federici, S. (1975). *Wages Against Housework*. Falling Wall Press and the Power of Women Collective.
- Federici, S. (2024). *Το σημείο μηδέν της επανάστασης. Οικιακή εργασία, αναπαραγωγή και φεμινιστικός αγώνας* (Π. Μαρκέτου, Μτφ.). Angelus Novus.
- Floyd, J. (2004). Coming out of the kitchen: Texts, contexts and debates. *Cultural Geographies*, 11(1), 61–73. <https://doi.org/10.1191/1474474003eu2930a>
- Fraser, N. (2016). Contradictions of capital and care. *New Left Review*, 100, 99–117.

- Freeman, C. (1998). Femininity and Flexible Labor: Fashioning class through gender on the global assembly line. *Critique of Anthropology*, 18(3), 245–262.
<https://doi.org/10.1177/0308275X9801800302>
- Fute, A., Sun, B., & Oubibi, M. (2022). Assessing Teaching Compassion, Work Engagement and Compassion Fatigue Among Teachers During the Pandemic. *Psychology Research and Behavior Management*, Volume 15, 2561–2571.
<https://doi.org/10.2147/PRBM.S383292>
- Gezici Yalçın, M., & Düzen, N. E. (2022). Altered Meanings of Home Before and During COVID-19 Pandemic. *Human Arenas*, 5(4), 672–684. <https://doi.org/10.1007/s42087-021-00185-3>
- Glesne, C. (2018). *Η ποιοτική Έρευνα. Οδηγός για νέους επιστήμονες* (Γ. Α. Κουλαουζίδης, Μτφ.). Μεταίχμιο.
- Gray, B., Ciolfi, L., De Carvalho, A. F. P., D’Andrea, A., & Wixted, L. (2017). Post-fordist reconfigurations of gender, work and life: Theory and practice. *The British Journal of Sociology*, 68(4), 620–642. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12267>
- Gurney, C. M. (1997). “... Half of me was satisfied”: Making sense of home through episodic ethnographies. *Women’s Studies International Forum*, 20(3), 373–386.
[https://doi.org/10.1016/S0277-5395\(97\)00021-6](https://doi.org/10.1016/S0277-5395(97)00021-6)
- Heath, S. B. (1982). What no bedtime story means: Narrative skills at home and school. *Language in Society*, 11(1), 49–76. <https://doi.org/10.1017/S0047404500009039>
- Herbert, S. (2000). For ethnography. *Progress in Human Geography*, 24(4), 550–568.
<https://doi.org/10.1191/030913200100189102>

- Hodkinson, P. (2003). Career Transition Decision Making and the from School to Work. Στο M. Grenfell & D. James (Επιμ.), *Bourdieu and Education: Acts of Practical Theory* (σσ. 89–103). Taylor and Francis.
- hooks, bell. (2015). *Yearning: Race, gender, and cultural politics*. Routledge.
- Hubbard, P., & Kitchin, R. (2010). *Key Thinkers on Space and Place*. SAGE.
- Ipaidia Newsroom. (2024, 13 Μαΐου). Το δράμα των αναπληρωτών με τα ενοίκια στα νησιά—Αναγκάζονται να κοιμηθούν στα αυτοκίνητά τους. *Ipaidia.gr*.
<https://www.ipaidia.gr/eidiseis/to-drama-ton-anapliroton-me-ta-enoikia-sta-nisia-anagkazontai-na-koimithoun-sta-autokinita-tous/>
- Jablonka, I. (2017). *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες* (P. Μπενβενίστε, Μτφ.). Πόλις.
- Jackson, P. (2003). *Maps of meaning: An introduction to cultural geography* (Transferred to digital print). Routledge.
- James, D. (2011). Beginning with Bourdieu in educational research. *British Educational Research Association on-line resource*.
- Johnson, L. C., Andrey, J., & Shaw, S. M. (2007). Mr. Dithers Comes to Dinner: Telework and the merging of women's work and home domains in Canada. *Gender, Place & Culture*, 14(2), 141–161. <https://doi.org/10.1080/09663690701213701>
- Jones, A. L., & Kessler, M. A. (2020). Teachers' Emotion and Identity Work During a Pandemic. *Frontiers in Education*, 5, 583775.
<https://doi.org/10.3389/feduc.2020.583775>

Kay, J. B. (2020). “Stay the fuck at home!”: Feminism, family and the private home in a time of coronavirus. *Feminist Media Studies*, 20(6), 883–888.

<https://doi.org/10.1080/14680777.2020.1765293>

kodiko.gr. (χ.χ.). Νόμος 4589/2019 (Κωδικοποιημένος)—ΦΕΚ Α 13/29.01.2019. Ανακτήθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 2024, από:

<https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/488386/nomos-4589-2019>

Kofti, D. (2016). Moral economy of flexible production: Fabricating precarity between the conveyor belt and the household. *Anthropological Theory*, 16(4), 433–453.

<https://doi.org/10.1177/1463499616679538>

Kofti, D. (2023). *BROKEN GLASS, BROKEN CLASS* (1η έκδ.). Berghahn Books.

<https://doi.org/10.3167/9781805390367>

Kopytoff, I. (1986). The cultural biography of things: Commoditization as process. Στο A. Appadurai (Επιμ.), *The Social Life of Things* (1η έκδ., σσ. 64–92). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582.004>

Lareau, A. (1987). Social Class Differences in Family-School Relationships: The Importance of Cultural Capital. *Sociology of Education*, 60(2), 73. <https://doi.org/10.2307/2112583>

Lareau, A. (2000). *Home advantage: Social class and parental intervention in elementary education* (2nd ed). Rowman & Littlefield Publishers.

Lareau, A. (2011). *Unequal childhoods: Class, race, and family life* (2nd ed., with an update a decade later). University of California Press.

Lefebvre, H. (1974). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Μτφ.). Blackwell Publishing.

- Lefebvre, H. (2014). *Critique of Everyday Life: The one-volume edition*. Verso.
- Lewis, T., Holcombe-James, I., & Glover, A. (2022). More than just ‘working from home’: Domestic space, economies and living infrastructures during and beyond pandemic times. *Cultural Studies*, 38(2), 299–321. <https://doi.org/10.1080/09502386.2022.2142804>
- Lockford, L. (2017). Now Is the Time for Autoethnography. *International Review of Qualitative Research*, 10(1), 29–32.
- Mahtani, M. (2010). Gillian Rose. Στο P. Hubbard & R. Kitchin (Επιμ.), *Key Thinkers on Space and Place* (σσ. 329–336). SAGE.
- Mallett, S. (2004). Understanding Home: A Critical Review of the Literature. *The Sociological Review*, 52(1), 62–89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00442.x>
- Marcoux, J.-S. (2001). The Refurbishment of Memory. Στο D. Miller (Επιμ.), *Home possessions: Material culture behind closed doors* (1. publ, σσ. 69–86). Berg.
- Massey, D. (1992). A place called home? *New Formations*, 1992(17).
<https://journals.lwbooks.co.uk/newformations/vol-1992-issue-17/abstract-7835/>
- Massey, D. (1995). Masculinity, Dualisms and High Technology. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20(4), 487. <https://doi.org/10.2307/622978>
- Massey, D. B. (1994). *Space, place, and gender*. University of Minnesota Press.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1984). *Qualitative data analysis: A sourcebook of new methods*. Sage Publications.
- Miller, D. (Επιμ.). (1998). *Material Cultures: Why Some Things Matter*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3631823.html>

- Miller, D. (2001). Behind Closed Doors. Στο D. Miller (Επιμ.), *Home possessions: Material culture behind closed doors* (1. publ, σσ. 1–19). Berg.
- Miller, D. (2008). *The Comfort of Things*. Polity.
- Miller, D. (2010). *Stuff*. Polity.
- Mitchell, K., Marston, S. A., & Katz, C. (2004). Life's Work: An Introduction, Review and Critique. Στο K. Mitchell, S. A. Marston, & C. Katz (Επιμ.), *Life's Work* (1η έκδ., σσ. 1–26). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781444397468.ch>
- Murdie, R. A. (2002). The Housing Careers of Polish and Somali Newcomers in Toronto's Rental Market. *Housing Studies*, 17(3), 423–443.
<https://doi.org/10.1080/02673030220134935>
- Murphy, K. R. (2021). Life After COVID-19: What if We Never go Back to the Office? *The Irish Journal of Management*, 40(2), 78–85. <https://doi.org/10.2478/ijm-2021-0007>
- Nash, R. (1990). Bourdieu on Education and Social and Cultural Reproduction. *British Journal of Sociology of Education*, 11(4), 431–447. JSTOR.
- Niemi, H. M., & Kousa, P. (2020). A Case Study of Students' and Teachers' Perceptions in a Finnish High School during the COVID Pandemic. *International Journal of Technology in Education and Science*, 4(4), 352–369.
- Nippert-Eng, C. E. (1996). *Home and Work: Negotiating Boundaries through Everyday Life*. University of Chicago Press.
<https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/H/bo3683629.html>

- Orman, E., MGuirk, P., & Warren, A. (2023). Emergent time-spaces of working from home: Lessons from pandemic geographies. *Geographical Research*, 1745-5871.12602.
<https://doi.org/10.1111/1745-5871.12602>
- Pahl, R. E. (1984). *Divisions of labour*. Blackwell.
<http://archive.org/details/divisionsoflabou000opahl>
- Perrier, M. (2013). Middle-class Mothers' Moralities and 'Concerted Cultivation': Class Others, Ambivalence and Excess. *Sociology*, 47(4), 655–670. JSTOR.
- Petridou, E. (2001). The taste of home. Στο D. Miller (Επιμ.), *Home possessions: Material culture behind closed doors* (1. publ, σσ. 87–104). Berg.
- Richardson, L. (1997). *Fields of Play: Constructing an Academic Life*. Rutgers University Press.
- Roksa, J., & Potter, D. (2011). Parenting and Academic Achievement: Intergenerational Transmission of Educational Advantage. *Sociology of Education*, 84(4), 299–321.
<https://doi.org/10.1177/0038040711417013>
- Rose, G. (1995a). Geography and gender, cartographies and corporealities. *Progress in Human Geography*, 19(4), 544–548. <https://doi.org/10.1177/030913259501900407>
- Rose, G. (1995b). Place and identity: A sense of place. Στο D. B. Massey & P. Jess (Επιμ.), *Place in the World?: Places, Cultures and Globalization*. Oxford University Press.
- Samanani, F., & Lenhard, J. (2023). House and Home. Στο F. Stein (Επιμ.), *The Open Encyclopedia of Anthropology*. <https://www.anthroencyclopedia.com/>.
<http://www.anthroencyclopedia.com/entry/house-and-home>

- Sequera, J., & Nofre, J. (2018). Shaken, not stirred: New debates on touristification and the limits of gentrification. *City*, 22(5–6), 843–855.
<https://doi.org/10.1080/13604813.2018.1548819>
- Sevilla, A., & Smith, S. (2020). Baby steps: The gender division of childcare during the COVID-19 pandemic. *Oxford Review of Economic Policy*, 36(Supplement_1), S169–S186.
<https://doi.org/10.1093/oxrep/graa027>
- Sheoran Appleton, N. (2020). The Bubble: A New Medical and Public Health Vocabulary For COVID-19 Times. *Somatosphere*. <https://somatosphere.com/2020/the-bubble.html>
- Sophie lies. (2020). Ταβάνι [Τραγούδι]. Στο *Μια πέτρα σαν σπίτι [Δίσκος]*. One Little Victory Records. <https://sophielies.bandcamp.com/track/--11>
- Sparkes, A. C. (2000). *Autoethnography and Narratives of Self: Reflections on Criteria in Action*.
<https://doi.org/10.1123/ssj.17.1.21>
- Strauss, K. (2020). Labour geography II: Being, knowledge and agency. *Progress in Human Geography*, 44(1), 150–159. <https://doi.org/10.1177/0309132518803420>
- Sutton, D., & Hernandez, M. (2007). Voices in the Kitchen: Cooking Tools as Inalienable Possessions. *Oral History*, 67–76.
- Tang, R. (2021). Kitchen Table Mapping. Στο M. Milocco Borlini & A. Califano (Επιμ.), *Urban Corporis X – Unexpected* (σσ. 36–41). Anteferma Edizioni.
- The Press Project. (2024, 11 Ιουλίου). Φάρμα των ζώων [Ραδιοφωνική εκπομπή].
<https://www.youtube.com/watch?v=aLnlgYvTxeg>

- Tolia-Kelly, D. (2004). Materializing post-colonial geographies: Examining the textural landscapes of migration in the South Asian home. *Geoforum*, 35, 675–688.
<https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.02.006>
- van der Spoel, I., Noroozi, O., Schuurink, E., & van Ginkel, S. (2020). Teachers' online teaching expectations and experiences during the Covid19-pandemic in the Netherlands. *European Journal of Teacher Education*, 43(4), 623–638.
<https://doi.org/10.1080/02619768.2020.1821185>
- Vincent, C., & Ball, S. J. (2007). 'Making Up' the Middle-Class Child: Families, Activities and Class Dispositions. *Sociology*, 41(6), 1061–1077. JSTOR.
- Waismel-Manor, R., Wasserman, V., & Shamir-Balderman, O. (2021). No Room of her Own: Married Couples' Negotiation of Workspace at Home During COVID-19. *Sex Roles*, 85(11–12), 636–649. <https://doi.org/10.1007/s11199-021-01246-1>
- Warchus, M. (Σκηνοθέτης). (2022). *Roald Dahl's Matilda the musical* [Musical]. Netflix.
- Watson, A., Lupton, D., & Michael, M. (2021). The COVID digital home assemblage: Transforming the home into a work space during the crisis. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 27(5), 1207–1221.
<https://doi.org/10.1177/13548565211030848>
- Werner, M., Strauss, K., Parker, B., Orzeck, R., Derickson, K., & Bonds, A. (2017). Feminist political economy in geography: Why now, what is different, and what for? *Geoforum*, 79, 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2016.11.013>
- Westwood, S. (1984). *All day, every day: Factory and family in the making of women's lives*. Pluto Press.

Wiles, R. (2013). *What are Qualitative Research Ethics?* Bloomsbury Academic.

<https://doi.org/10.5040/9781849666558>

Παράρτημα

Από το αρχείο της Μαίρης και του Αντώνη:

